

Socialismus a Pražské jaro

Josef Heller

I. Pražské jaro – krize socialismu?

Krize prvního pokusu o socialismus v ČSSR v letech 1968-69 a její odkaz pro současnost.

Josef Heller

I. Pražské jaro – krize socialismu?

Zamýšlíme-li se nad výrazným, ale ve svých cílech neúspěšným společenským pohybem v ČSSR v letech 1968-69, který je označován jako Pražské jaro, musíme začít takřkajíc „od lesa“ – a to otázkou, v rámci jakého společenského systému tento pohyb probíhal, jaký systém vládl tehdy nejen v ČSSR, ale s jistými modifikacemi na podstatné části planety, a vážně konkuroval kapitalismu. Velmi neuměle tento problém vyjádřili mnozí rétoři vítězné „sametové“ revoluce, včetně v podstatě čestných a erudovaných myslitelů levice (prof. Šamalík), když podmiňovali spolupráci s komunisty po listopadu tím, že budou „plyšáka“ chápat jako revoluci, své vlastní osvobození.

I/a – Linie dějinného procesu

Prvním krokem k pochopení podstaty společenské krize systému, který byl prvním historickým, trvaleji udržitelným pokusem o nekapitalistický vývoj společnosti, krize, která nebyla jen krizí jedné národní formy, ale systému jako takového, s širokými mezinárodními dopady a souvislostmi, je pochopení místa tohoto systému v kontextu dějinného vývoje. Přitom nehodláme obsáhle rekapitulovat různá pojetí dějin a jejich logiky známá z dějin filosofie či z historické či jiné společenskovední teorie. Soustředíme se na to pojetí dlouhodobé logiky lidských dějin, které bylo v dané době i řadu let později prezentováno jako oficiální, závazné a i dnes ovlivňuje vědomí řady osobností z těch, kteří nepovažují kapitalismus za věčný a jedině možný systém, jakýsi „konec dějin“. Toto pojetí bylo v minulém systému, v jeho normách a učebnicích předkládáno jako marxistické.

Je to lineární pojetí, které dějiny vidí jako nepřetržitý pokrok, jako vzhůru stoupající přímku kde je jeden nedokonalý systém nezvratně překonáván druhým a ten zas třetím a dalšími, až ke komunismu jako vyšší fázi komunistické společensko-ekonomické formace. Stoupenci systému o této představě příliš nepochybovali a i odpůrci, kteří ji odmítali a zesměšňovali, byli de facto v jejím zajetí. Nečekané zhroucení systému v celosvětovém měřítku a návrat kapitalismu daly odpůrcům dostatečný argument, který zdánlivě jednoznačně potvrzoval jak správnost jejich kritiky systému, tak jejich tvrzení o nesmyslnosti celého marxistického způsobu uvažování.

Stoupenci systému byli tímto rozbitím představy o logice dějin a způsobu jejího prosazování tak dezorientováni, že se mnozí odklonili nejen od marxismu, ale od perspektivy sociálně spravedlivé společnosti jako takové. Ti nejortodoxnější, nejvíce spojení s minulou oficiální ideologií, si našli vysvětlení v tom, že odmítli určující roli ekonomické základny vůči nadstavbě, zánik považovali a považují stále za jakousi nahodilost, případně výsledek ryze subjektivních procesů - až po zradu M. Gorbačova

a jeho skupiny i obdobných skupin v jiných zemích. Někteří dokonce sklouzli až k biologickému determinismu a příčinu zániku vidí ve špatné odvětvé lidské přirozenosti, což jim dává odrazový můstek pro volání po obnově autoritářského systému v čele s velkým vůdcem.

Přitom již v oficiální, zejména sovětské odborné literatuře¹ bylo dávno před pádem objeveno a prezentováno skutečné Marxovo pojetí dějin jako proudu, který je sice utvářen cílevědomou aktivitou lidí, která se však vzájemně kříží a proplétá tak, že výsledkem byl a stále ještě je živelný tok, v němž se ovšem prosazují určité tendence jakožto statistické zákony, jakožto hlavní směr toku. Tento valící se tok se v různých podmínkách rozděluje, vytváří řadu paralelních ramen, z nichž některé vysychají a některé se opět vrací k hlavnímu proudu.

K. Marx toto pojetí uplatňuje při zkoumání procesů rozpadu prvobytně pospolné, rodové a kmenové společnosti a vzniku soukromého vlastnictví. Oproti učebnicové představě po sobě následujících předkapitalistických společností ukazuje, že dějiny prověřovaly více méně paralelně několik prototypů soukromého vlastnictví – antické otrokářství, orientální despotie (podle Marxe asijský výrobní způsob), feudalismus, cechovní městskou pospolitost a prostou zbožní výrobu.² Propojením prvků prosté zbožní výroby, městské pospolitosti a zpočátku i evropského feudalismu vznikla ta skutečně efektivní a udržitelná forma soukromého vlastnictví, která pohltila ostatní – kapitalismus. Ten se pak dále vyvíjel, včetně jeho rozporů, které ho dovedly do hluboké aktuální krize. Dvě světové války, boj s extrémní formou kapitalismu – fašismem a hospodářské krize a jako reakce na to nová vyšší kvalita třídního boje neprivilegovaných v čele s dělnickou třídou – to byly faktory, které prolomily kapitalismus v nejslabším článku, což dále pokračovalo vznikem nekapitalistické světové soustavy nacházející spojení v třetím světě.

Je přirozené, že pro toho, kdo nevezal v úvahu víceliniový vývoj ke kapitalismu, se i vzniklý nekapitalistický systém považovaný i považující se za socialismus, jevil jako trvale udržitelná, jediná možná alternativa a její krach jako krach celé marxistické koncepce dějin. Nebudeme v tomto článku ztrácet čas argumentováním proti stalinskému subjektivistickému pojetí roku 68 jako jakéhosi puče připraveného zrádci a rozvědkami za účelem zvrácení strategické rovnováhy.³ Každému marxistovi by snad mělo být jasné, že systémy fixované i světovými soustavami států nepadají nahodile, z druhořadých příčin, že vždy jde o otázky funkčnosti dané formy vlastnictví a politiky ve vztahu k úrovni výrobních sil a zájmům tříd.

Jestliže však položíme těžiště na materialistické pojetí dějin a připustíme do úvah i víceliniové pojetí, vzniká otázka: Nejde i v případě prvního pokusu o socialismus a systému, který vznikl, pouze o protosocialismus⁴ – o jeden z možných prototypů, v nichž živelný dějinný tok usměrněný statisticky platnými zákony společenského

¹ Srv. např. NIKIFOROV, V., N., *Východ a světové dějiny*. Praha: Svoboda 1980, s. 168-169,

² MARX, K., *Rukopisy „Grundrisse“ sv. II*. Praha: Svoboda 1974, s.85-130.

³ Srv. naprosto vzorovou stalinskou interpretaci roku 1968/69: KOŠTÁL, Z. *O podstatě tzv. Pražského jara a jeho interpretacích. /45.výročí/. K referátu 16. 4. 2013*. Praha:SMKC. /online/. Dostupné: <http://www.komsomol.cz./cit.2.1.2018/>.

⁴ Termín „protosocialismus“ – viz např. MENCL, V., *Křížovatky dvacátého století*. Praha: Naše vojsko. 1990, s.132.

Viz též HOLUBEC, S., *Socialismus mezi minulostí a budoucností*. Praha: KSČM. s.3-6. /online/ Dostupné: http://www.kscm.cz/rubrika_Naše_politika/odborné_zázemí/TAP/ Studie_a_vystoupení./cit.6.6.2011/

pokroku prověřuje různé možnosti překonání kapitalismu a soukromého vlastnictví vůbec? Z této otázky logicky vyplývá i další otázka směřující blíže k předmětu tohoto textu: Bylo Pražské jaro jako masový pohyb společnosti odrážející hluboké vnitřní, konec konců ekonomicko-vlastnické rozpory a zájmy tříd, snahou o prohloubení socialistické tendence v rámci skutečného socialismu jako první fáze komunistické formace? Nebylo jen vyvřením rozporů pouhého prototypu socialismu – protosocialismu, vedlejší a nereformovatelné větve dějinného vývoje, představující svého druhu svébytnou společensko-ekonomickou formaci – jako kdysi otrokářství nebo asijský výrobní způsob byly svým způsobem prototypy společnosti založené na dokonalém rozvinutí soukromého vlastnictví výrobních prostředků (kapitalismu) a jako takové zanikly bez šance na další vývoj?

I/b – Ztroskotat jediný možný projekt socialismu?

V rozsáhlém díle klasiků není příliš mnoho explicitních vyjádření k projektu budoucnosti. V podstatě jde jen o Marxovu a Engelsovu práci označovanou jako Kritika gothajského programu předvídající existenci dvou fází komunistické formace a upozorňující na mateřská znaménka nižší fáze, především starou dělbu práce.⁵ Na tuto práci navázal a projekt komunistické formace prohloubil Lenin ve Státu a revoluci⁶ a později k tomu přidal i geniální definici tříd ve Velké iniciativě.⁷

Je však řada dalších vyjádření implicitních, významných pro osvojení si metody uvažování klasiků. K takovým patří zejména Marxovo varování před hrubým komunismem, prognózováním odrážejícím nižší stupeň zespolečnění výroby. Marx přirovnává zespolečnění vlastnictví v představách hrubých komunistů k tehdy módním úvahám o „zespolečnění žen“, kdy vlastnictví přechází ze stavu výlučného manželství se soukromým vlastníkem do stavu všeobecné prostituce se společností.⁸ Paradoxně tuto Marxovu formulaci doplnil pamětníkům dobře známý drsný vtíp z dob normalizace v ČSSR, podle kterého „dělnická třída žere, chlastá a souloží prostřednictvím svých představitelů.“

V minulých oficiálních učebnicích a čítankách z marxismu nebyla zmiňována tak významná formulace, jako je Marxovo a Engelsovo charakterizování procesu, kdy si budou přivlastňovat proletáři tak, že „vlastnictví bude podřízeno všem a masa výrobních nástrojů každému individu“.⁹ Už známější jsou Engelsovy úvahy kolem „ekonomických odrůd“, „přidavačů“ a „profesorů“ týkající se překonání staré společenské dělby práce v Anti-Dühringu.¹⁰ Dlouhou dobu byly neznámé Leninovy nepovské výzvy k sovětským odborářům, aby vedli něco jako třídní boj proti svým socialistickým ředitelům,¹¹ případně byly tyto výzvy uváděny pouze v souvislosti s nespolehlivostí buržoasních odborníků převzatých novým státem.

⁵ MARX, K., *Kritika gothajského programu*. In: MARX-ENGELS, Spisy sv.19. Praha: NPL.1966.s.47-57.

⁶ LENIN, V.,I., *Stát a revoluce*. In: LENIN,V.,I.. Spisy sv. 25. Praha: SNPL.1956.s.476-487.

⁷ LENIN, V.,I., *Velká iniciativa*. In: LENIN,V.,I.. Spisy sv. 29. Praha:SNPL.1959.s.415.

⁸ MARX, K., *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha:Svoboda.1978.s.53-60.

⁹ MARX,K.,ENGELS, B.,*Německá ideologie*. In: MARX-ENGELS, Spisy sv.3. Praha:SNPL.1958.s.81.

¹⁰ ENGELS, B., *Anti-Dühring*. In: Spisy sv.20.Praha:Svoboda.1966.s.184-187,292.

¹¹ LENIN,V.,I., *Usnesení ÚV KSR (b) z 12. 1. 1922:“O úloze a úkolech odborů za nové ekonomické politiky*. In: LENIN,V.,I., SPISY sv.33.Praha: SNPL.1955. s.99-100.

Předlistopadoví političtí ekonomové objevili a docenili Kapitál a přípravné práce k němu, kde Marx rozlišuje formální a reálné zespolečenštění výroby.¹² Jak před listopadem (opět paradoxně) v těch nejscholastičtějších diskusích o etapě rozvinuté socialistické společnosti, tak po listopadu, v Ransdorfově novelizaci Hegelových i Marxových úvah o „werdende“ a „gewordene“ Form společensko-ekonomické formace,¹³ se uvažuje o socialismu, který je jen „místním průlomem“, nerozvíjí se na svém vlastním základě, zejména pokud jde o úroveň výrobních sil, ale i výrobních vztahů, který vzhledem k tomu do sebe integruje prvky předchozí formace. Pokud víme, snad jen Ransdorfova představa obou typů překračovala rámec pojetí dvou etap v téže formaci, v témž konkrétním regionálním zakotvení a časové posloupnosti. V osobních rozhovorech jsme se jen u něj setkali s náznakem poznání, že vzniká-li postkapitalistická společnost na nižším stupni vývoje kapitalismu, při jeho průběžné a ještě překonatelné krizi, ale bez naplnění nutných podmínek zespolečenštění ve výrobě, jde o jinou kvalitu konkrétní společnosti, než kdyby kapitalismus v zásadě vyčerpал své přízpůsobovací možnosti a odcházel tak, jako např. feudalismus v Rakousku či ve Skandinávii. Až do pádu protosocialismu dominovala představa o jediné cestě k socialismu a komunismu, kde je možné pouze rozlišit kvantitativně odlišné vývojové stupně.

V méně sofistikovaných pracích byla Marxem zmíněná mateřská znaménka chápána jako přímé pozůstatky kapitalistického a maloburžoasního vlastnického sektoru a buržoasie a maloburžoasie ve společnosti. Sofistikovanější práce sice uznávaly, že v mateřských znaménkách nejde o směsici prvků, ale o svéráznou slitinu podmíněnou existencí staré společenské dělby práce, ale autoři se omezovali jen na zdůvodnění existence státního a družstevního vlastnictví a existence socialistických tříd - dělnické a družstevního rolnictva a zvláštní skupiny duševních pracovníků.¹⁴ Rozdíly mezi socialistickými neantagonistickými třídami v rámci Leninovy definice tříd byly interpretovány profesně. Dál, k analýze vlastnických odstínů a specifik tzv. reálného socialismu jako základu třídních rozdílů za socialismu, tyto úvahy nešly, trockistické poznatky o nové vládnoucí třídě byly stíhány jako největší kacířství a i objektivně nebyly dost zdůvodněné ekonomicky.¹⁵ Básnilo se o prohlubující se homogenitě společnosti a přesouvání diferenciac z třídní do profesní strukturace. Byla fakticky uznávána existence zbožně peněžních vztahů za socialismu, nikdo však nepokračoval v jejich analýze metodou Marxova Kapitálu. Jen první vlašťovky před listopadem

¹² MARX, K., *Kapitál sv.III/1*. Praha: SNPL.1956.s.157-222.

MARKS, K., *Process proizvodstva kapitala /Okončenije/*. In: MARKS,K., *Sočinenija*, t.48. Moskva: Izd.polit.liter. 1980.s.5-28.s

MARKS,K., *Rezultaty neposredstvennogo proizvodstva*. In: Moskva. *Sočinenija* t. 49. s. 74-90.

¹³ RANSDORF,M., *Nové čtení Marxe I.díl*. Vimperk:Futura.1996. s. 170- 172.

¹⁴ Dominovalo tzv. tříprvkové pojetí třídně sociální struktury, jehož duchovním otcem byl J.V.Stalin. Srv. např.:

STALIN, J.,V., *Otázky leninismu*. Praha: SNPL.1954.s.526-528.

STALIN, J.,V.,*Ekonomické problémy socialismu v SSSR*. Praha: SNPL.1955. s. 26-30.

¹⁵ TROCKIJ, L., *Zrazená revoluce*. Brno:Doplněk.1995.

DJILAS, *Nová třída: Kritika soudobého komunismu*. Curych:Demos.1977.

DEUTSCHER, I., *The Unfinished Revolution: Russia 1917–1967*. London: G. M. Trevelyan lectures,1967.

začaly zpochybňovat tezi tzv. politické ekonomie socialismu o bezprostřední společenské výroby a práce.¹⁶

Jako pracovní hypotézu jsme proto přijali předpoklad, že krize kapitalismu, která vyústila do prvního pokusu o socialismus, propukla v situaci, kdy kapitalismus ještě zdaleka nevyčerpal své možnosti, pokud jde o míru zespolečnění práce a výroby (což dokázal v poválečném vývoji). V revolucích ve dvacátých a čtyřicátých letech i později ve vývoji čínské revoluce a na Kubě se projevila spíše síla subjektivního faktoru, zejména politického, který sice dokázal rozvrátit klasické kapitalistické vlastnické vztahy, ale nemohl nahradit další faktory zespolečnění práce a výroby v oblasti výrobních sil a možností dělnické třídy fungovat jako skutečný vlastnický subjekt. Vzniklá ekonomicko-vlastnická a politická syntéza (nikoli směsice!!!) proto do sebe nutně integrovala řadu prvků kapitalismu, ba dokonce předkapitalistických vztahů. Kolem nich se, za aktivní role politiky, která nebyla diktaturou a mocí proletariátu, vytvořil specifický prototyp nekapitalistické společnosti, který ovšem neodpovídal parametrům prognózy komunistické společenské ekonomické formace, které připomínal pouze jevově. Přesto byl kvalitativně odlišný od kapitalismu a je ho proto možné nazvat „protosocialismem.“¹⁷

II. – Protosocialismus – nedokonalý prototyp zespolečnění

II. Skutečně marxistické pojetí vlastnictví a zbožně peněžních vztahů – nutná podmínka analýzy minulého systému

Naše koncepce proto právem vidí klíč k pochopení podstaty společenského systému existujícího od r. 1917 a živořícího dnes snad jen na Kubě v analýze kvality zespolečnění práce a výroby. I zde je možné do jisté míry navázat na obecnou metodologii M. Ransdorfa připomínající význam hegelovské i marxovské kategorie „zprostředkování“ a pokoušející se zkoumat tyto procesy v reálném kontextu vývoje formací i samotného protosocialismu.¹⁸ Skutečnost, že v podmínkách protosocialismu nešlo o bezprostředně, ale pouze zprostředkovaně společenskou práci a výrobu, která byla pouze zprostředkována jinak než v kapitalismu, ostatně již zřejmě před normalizací tušili např. českoslovenští badatelé v oblasti politické ekonomie, jenže si až těsně před listopadem troufli tento názor veřejně prezentovat.

Plnému pochopení těchto zprostředkujících mechanismů konkrétně v protosocialismu bránilo podle našeho názoru další dvojí nepochopení, které nemělo jen gnoseologické, ale i hluboce ontologické příčiny, dané zájmy určitých vlastnických

¹⁶ Zřejmě vrchol protosocialistického oficiálního poznán představovala následující teze Z.Háby vysokoškolské učebnice politické ekonomie vydané v r.1984, podle které „v současném stadiu vývoj společenských vztahů sice existuje bezprostředně společenský charakter práce jako typ, avšak ještě nedozrál a nerozvinul se o všech podrobností.“(KOLEKTIV. *UČEBNICE POLITICKÉ EKONOMIE PRO VYSOKÉ ŠKOLY.ZAKLANÍ KURS*.Praha: Praha:Svoboda. 1984.s.85-386).

Obdobně uvažovala i Dušana Machová, která se dokázala plodně inspirovat i sovětskými diskusemi o základním a výchozím výrobním vztahu a mimo jiné dokázala rozlišit zbožně peněžní vztahy jako nadformační mechanismus, který se v různých formacích naplňuje jiný obsahem daným reálným vlastnictvím výrobních prostředků. Bohužel i její profesní kariéru a publikační činnost ukončil listopad 1989. Srv. MACHOVÁ, D., *Aktuální problémy zbožně peněžních vztahů a zákona hodnoty za socialismu*. Praha: Nepublikovaná práce – podkladová studie pro potřeby IVVK. ČSAV - Osobní archiv J.Hellera. 1988.

Srv. rovněž HELLER, J., NEUŽIL, F., *Kdopak by se Marxé bál?*. Praha: Futura, a.s. 2011. s.204-212

¹⁷ Srv. HELLER, J., NEUŽIL, F., *Kdopak by se Marxé bál?*. Praha: Futura, a.s. 2011. s.199-307.

¹⁸ RANSDORF, M., *Nové čtení Marxé I.díl*. Vimperk: Futura. 1996. s.17-40.

privilegovaných skupin – nepochopení i kategoriálně primitivní postižení procesu vlastnictví výrobních prostředků a skutečně marxovského pojetí hodnoty, potažmo směnné hodnoty, a její odlišnosti od hodnoty užité.

Pokud jde o vlastnictví, byl problém v tom, že badatelé příliš podléhali jevové formě vlastnictví jako držby a pohybu věcí a také jeho odrazu v právní formě. V československém prostředí jen nemnozí, jako např. Antonín Flek,¹⁹ M. Formánek²⁰ a Z.Hába²¹ dokázali vidět vlastnictví výrobních prostředků jako činný vztah, ve kterém různé fixované společenské skupiny (a tím i jednotliví příslušníci těchto objektivně určených skupin) vykonávají určité role, tedy jako jisté divadelní představení, ve kterém si herci musí své role odehrát, bez ohledu na své názory a pocity. Už snazší, ale nikoli samozřejmé, bylo přijímání skutečnosti, že vlastnické vztahy jsou vlastně totožné s výrobními vztahy a prostupují všemi fázemi reprodukčního procesu. To znamená, že např. role rozhodujícího vlastníka přímo nebo přes management dirigujícího zacházení s výrobními prostředky i živou prací byla neoddělitelná od určitého způsobu, jakým se tento vlastník (tato skupina lidí) dostávala znovu a znovu jak ke kontrole výrobních prostředků i živé práce, tak k spotřebním předmětům či službám pro sebe. Všichni klasikové, Lenin v definici tříd snad nejkonzentrovaneji, na rozdíl od pozdějších „kádrováků“ dokázali vidět vnitřní strukturovanost vlastnických procesů, odstíny ve vlastnickém vztahu, a nepropadli představě o dvou monolitních třídách, kde jedna prostě okrádá druhou o spotřební předměty. Díky takovému pohledu dokázal Lenin dojít až k pojetí neantagonistických, socialistických tříd, které si ani dnes nedokáže většina stalinistů osvojit a zuřivě se proto brání tezi o existenci třídy řídicího aparátu za protosocialismu. Marx dokonce rozpracoval velmi členité pojetí dělby funkcí v procesu kapitalistického vlastnictví, které umožňuje diferencovat jak mezi kapitalisty, tak mezi jejich zaměstnanci, o maloburžoasii nemluvě,²² což dává straně dělnické třídy určitý prostor jak pro taktizování ve vztahu k některým politickým subjektům a procesům, tak pro volbu dlouhodobé strategické orientace a spojeneckého svazku s některými třídami a skupinami či taktického svazku se složkami a tedy i politickými směry buržoasie,

Pochopil vlastnictví jako vztah, ve kterém musí skupiny hrát své role jako každodenní, opakující se souhrny aktivit, bez kterých celý systém nemůže fungovat, ať už si na své prapory či do svých ústav napíše cokoli. Socialismus, v němž každý den opakovaně nemůže většina členů společnosti reálně fungovat jako vlastníci, není a nemůže být socialistickým vlastnictvím podle prognózy klasiků a takovýto systém nelze nazvat skutečným socialismem a hovořit o bezprostředně společenské práci a výrobě.

¹⁹ FLEK, A., *Pracovně profesionální a sociálně ekonomický aspekt dělby a kooperace práce*. In: Sociologický časopis 1977/2.

FLEK, A., *Způsob výroby a sociální struktura*. Nepsaná verze kandidátské práce. Osobní archiv J. Hellera.

²⁰ FORMÁNEK, M., *Socialistická robotnícka trieda*. Bratislava: Pravda-1985.

²¹ HÁBA, Z., *Socialistické společenské vlastnictví*. Praha: SPN. 1975.

HÁBA, Z., KŘÍŽEK, M., *K základním teoretickým otázkám politické ekonomie socialismu*. In: *Politická ekonomie 1971/2*

²² MARX, K., *Teorie o nadhodnotě sv. I.*, Praha: SNPL, 1958. s. 151-274.

MARX, K., *Kapitál III/ 1*. Praha: SNPL. 1958. s. 310-312.

Řada zavilých stoupců neostalinské ideologie se zřivě brání argumentu, že přes formálně právně proklamované společenské vlastnictví v tzv. socialistických zemích většina občanů nemohla jako reálně jednající vlastníci jednat a mohla pouze pasivně přihlížet k tomu, jak o věcné i živé stránce výroby, rozdělování a spotřeby rozhoduje někdo jiný, přičemž toto rozhodování, bez ohledu na jejich pracovní výkon, určuje jejich postavení ve společnosti i kvalitu života. Neostalinisté nedokážou pochopit, že vlastnický rozdíl v širším pojetí nemusí mít charakter vykořisťování a nemusí ani být spojen s privilegovanou spotřebou. Tehdejší dělník by asi nebyl schopen pochopit, že v logice vlastnictví za protosocialismu nemá stejné postavení jako jeho mistr či špatně placený inženýr – vedoucí cechu, že mistr i vedoucí vlastně patří k vlastnický privilegované třídě, i když si ze svého platu nemohou dovolit koupit to, co dělník, nemluvě už o možnosti příkrádání ze společného. Přesto běžné vědomí dělníků i dalších něco podobného odráželo a velmi brzy po vyprcháání revolučního nadšení začalo instinktivně rozlišovat mezi „My“ a „Oni“, i když třeba jen ve vzájemné negativní solidaritě – toleranci flákačství a příkrádání, melouchaření apod.

Nejen neostalinisté se brání konstatování tohoto vlastnického a rozhodovacího rozdílu poukazem na skutečnost, že s některými věcmi se prostě nedá nic dělat, že jde o jakýsi neměnný a věčný řád, kde většina musí pracovat a jen někteří mohou kvalifikovaně velet, protože jsou odborníci a mají patřičnou inteligenci. Tito lidé jsou i ve svém vědomí otroky staré dělby práce, bez jejíhož prolamování až překonání je ovšem socialismus podle klasiků nemožný. Není snad třeba dodávat, že přitom projevují totální neznalost názorů klasiků, které se před listopadem učily v celkem nezkraslené formě v každé náročnější formě školení či výuky marxismu na vysokých školách. Poučme se však alespoň z hlavní chyby stalinské i technokratické metodologie – z jejich neschopnosti vidět a docenit roli hlavního článku – vlastnictví výrobních prostředků jako členitého a bohatě strukturovaného výrobního vztahu, vymezujícího velkým skupinám i konkrétním jednotlivcům jejich základní sociální funkce a kompetence.

Jako klasikové začněme naši analýzu zbožně peněžními vztahy, i když klasický tržní mechanismus měl v systému výrobních, vlastnických vztahů protosocialismu velmi omezenou roli. Tento klasický tržní mechanismus byl totiž jen jednou a podřadnou stránkou realizace skutečných hodnotových vztahů, vztahů, ve kterých se poměřují různé produkty živé a mrtvé práce vynaložené v množství lokalit. Byl tedy jen dílčím nástrojem mechanismu prověřování společenské nutnosti a potřebnosti práce vynaložené v daném čase, kvalitě i kvantitě. Daleko větší roli v systému hrály přímé aktivity, direktivy a jednání skutečných, živých vykonavatelů logiky systému. Při neexistenci soukromých vlastníků šlo tedy o subjekty obou forem společenského vlastnictví – státního i družstevního. Potud byla vynaložená práce sice formálně, ale přece jen společenskou prací a vlastnictví společenským vlastnictvím. Z výše uvedených Hegelových přístupů a Marxova rozlišování formálního a reálného zespolečenštění a úvah o vlastním základu příslušné formace logicky vyplývá, že zespolečenštění práce i vlastnictví v podmínkách protosocialismu bylo pouze formálním zespolečenštěním, které se neodehrávalo na vlastní základně výrobních sil, ale i schopností vykonávat vlastnické aktivity touto úrovní výrobních sil podmíněnou.

Hlavním „mateřským znamením“, příčinou toho, že v době velké krize kapitalismu kolem dvou světových válek umožňující průlom do kapitalismu, nemělo budování socialismu svou vlastní základnu, byla podle klasiků stará společenská dělba práce, a to nejen ve své holé podstatě – oddělení rozdílných druhů práce a fixování

každého druhu množstvím životního času velkým množstvím jednotlivců – tedy celých profesních skupin. Tato základní dělba a kombinace prací měla i svou další rovinu – celou síť mikrojednotek, v nichž docházelo (a samozřejmě stále dochází) ke konkrétnímu spojování různých druhů práce s příslušným věcným vybavením, a to za účelem konkrétní produkce materiálních i duchovních hodnot. Nejde přitom jen o jednotky bezprostředně výrobní, ale i o ty, které plní úkoly v rámci té nejširší společenské dělby funkcí. Kolektivy pracovníků v těchto jednotkách jsou pochopitelně profesně diferencovány podle hlavních principů dělby práce a vždy zahrnují pracovníky sféry profesionálního řízení. Marx rozvíjí teorii dvou stránek řídicí práce – funkce dirigenta orchestru i pohůnka - vlastníka,²³ počítá tedy s určitou rolí subjektu vlastnictví, což není nutně role suverénního vlastníka.

II/b - Hodnota a užitná hodnota – bída a omyly politické ekonomie

Jak se z hlediska tohoto zadání celkové situace protosocialismu jeví obě základní určení produktu lidské práce, který v kapitalismu má systémově podobu zboží, které má jak užitnou, tak směnnou hodnotu?

A tady narážíme na velký problém. Marxova genialita, která se promítla do jeho rozlišení užitné hodnoty jako produktu práce konkrétní a hodnoty, jakožto produktu práce abstraktní, bezrozdílné, se kterou se seznamovaly celé generace odborníků, ale i dalších zájemců, a o které se učily v nejrůznějších povinných i dobrovolných formách studia dokonce celé generace občanů protosocialistických zemí, daleko přesáhla schopnosti současníků, včetně samotných marxistických teoretiků, této genialitě správně porozumět. To samozřejmě usnadnilo Marxovým protivníkům naplňování jejich snahy dezinterpretovat Marxe a odeslat ho na smetiště dějin pomocí fiktivního, tzv. transformačního problému, který zaslepil i mnohé nadějně a významné marxisty či Marxem významně ovlivněné myslitele. Vznikl dlouhodobě působící směr, který sice Marxe oceňoval a leccos z něj přebíral, zároveň však ho vyklešťoval mylnou revizí jeho teorie pracovní hodnoty.²⁴

Přes výrazná a vžitá upozornění na nutnost rozlišovat užitnou a směnnou hodnotu, resp. hodnotu jako takovou, nebyli ani mnozí významní teoretici považovaní, resp. považující sama sebe, za marxisty takového rozlišení schopni, čemuž bohužel napomohly i některé formulace samotného Marxe, které nebyly správně pochopeny, ale naopak vytrženy z kontextu a překrouceny. U aktivních či pasivních konzumentů marxismu ovládl při definování hodnoty přístup, který v podstatě jen přenášel do sféry abstraktní práce a hodnoty vymezení užitné hodnoty. Nejen UH, ale i hodnota byla de facto brána jako jakási substance, fyzikálně postižitelná a měřitelná (např. v jednotkách energie, ať vydané živě či ztajené ve věci). Tím se vytratil hlavní smysl Marxova rozlišení UH jako produktu konkrétní práce a hodnoty jako konkrétně

²³ MARX, K., *Kapitál sv. I.* Praha: SNPL. 1954. s. 356-357.

MARX, K., *Kapitál sv. III 1.* Praha: SNPL. 1958. s. 404.

Heller, J., Neužil, F., *Kdopak by se Marxe bál?*, cit. vyd. s. 333-337.

²⁴ Srv. GOČEV, P. *Rehabilitace pracovní teorie hodnoty*. In: Praha: VŠE. /online/. Dostupné: <http://www.nb.vse.cz/Gocev/cit.7.6.2011/>.

TEJJKL, M., *Historie téměř detektivní aneb Co Marxovi bránilo ve vydání dalších dílů Kapitálu*. In: Britské listy 2008/6/20.

historické podoby, vtělení výrobních vztahů – vlastnických rolí tříd a skupin. Mnozí teoretici nebyli schopni pochopit, že hodnota není nic daného, postižitelného a srovnatelného fyzikálními jednotkami, pro které platí zákon zachování energie, ale že fakticky jde o výsledek konkrétně historické „dohody“ vlastníků a nevlastníků (vynucené přirozeně třídním bojem) o rozdělování a spotřebě dané produkce materiálních i duchovních užitečných hodnot, především výrobních prostředků. Bez ohledu na to, jak se ekonomická reprodukce jeví při povrchním pohledu, pod jakými pojmy jsou součásti zboží oceňovány, co je považováno za hodnotu práce, věcné složky či zisk, je celý systém nastaven tak, aby se neustále reprodukoval rozdíl ve vlastnictví a ekonomická nadvláda vládnoucí třídy na ovládanou. A tuto skutečnost postihl Marx rozlišením hodnoty pracovní síly, jako té části produktu, kterou vládnoucí třída přenechává zaměstnancům, která ovšem neumožňuje masě těchto zaměstnanců se změnit ve vlastníky a plnoprávné majitele produktu s reálnou možností jím disponovat, a hodnoty touto pracovní silou vytvořené. Z tohoto hlediska se hlavní argument stoupenců tzv. transformačního problému a rozporu mezi 1. a 3. dílem Kapitálu jeví jako zcela absurdní. Zisk není vázán na organické složení kapitálu žádnými zákony zachování hmoty či přímého přenosu, je to prostě ta část souhrnného produktu, kterou vládnoucí třída nehodlá poskytovat zaměstnancům a kterou si může podle situace libovolně mezi sebou rozdělovat. Může to být průměrný zisk nebo nerovnoprávný monopolní zisk. Vždy však platí základní schéma rozdělování společenského produktu, které prezentuje Marx v 1. díle Kapitálu – tj. rozdělení na konstantní a variabilní kapitál a zisk. Hranice rozdělení jsou dána konkrétní společenskou situací, včetně třídního boje či boje buržoasních skupin mezi sebou.

Marxovo pojetí rozdílu mezi UH a H a hodnoty jako takové je bližší těm badatelům, kteří při analýze výrobních a zejména hodnotových vztahů současnosti dokázali přihlídnout k dějinnému vývoji těchto vztahů od momentu jejich vzniku. Tito badatelé dokázali pochopit Marxovu metodu konkrétně historické analýzy a rozlišení podstaty a jevu, určité vnitřní hierarchie různých stránek výrobních vztahů. Velmi plodné z tohoto hlediska byly diskuse probíhající v SSSR, ale i u nás, které se týkaly rozlišení základního a výchozího výrobního vztahu.²⁵ Účastníci diskuse pochopili, že i když hodnotové vztahy mají v různých společensko-ekonomických formacích shodné formy, liší se svými podstatami, které především určují jejich podobu, včetně samotné kategorie „hodnoty“. V pohledu ekonoma- historika má i při sledování pouhé prosté zboží výroby hodnota jiný charakter a vyjadřuje jiný vztah např. v otrokářství či feudalismu než v kapitalismu a pochopitelně též v protosocialismu nebo v prognózovaném samosprávném socialismu.

V tomto textu se nemůžeme zabývat historickou analýzou zboží peněžních vztahů od jejich počátku do vzniku kapitalismu, kde se trh a kapitalistická forma zboží směny jeví jako všeobecně vládnoucí a určující vztah, ve kterém dochází k zcela ekvivalentní směně hodnot, ať už jde o hodnoty věcí a služeb nebo pracovní síly. Zvláště se takto jeví směna variabilního kapitálu vlastníka za hodnotu pracovní síly, ve které zdánlivě každý dostává to, co do vztahu vložil. Představa jakési nadhodnoty zázračně vznikající pouze zaměstnanci prodávajícími svou pracovní sílu za hodnotu je s tokem času a převratnými změnami za VTR stále absurdnější.

²⁵ MACHOVÁ, D., cit. vyd.

ABALKIN, L., I., *Dialektika socialistické ekonomiky*. Bratislava: Pravda. 1984.

KOSOLAPOV, R., I., *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha: Svoboda 1982.

MEDVEDEV, V., A., *Socialistická výroba*. Praha: Praha: Svoboda. 1981.

Buržoasní ideologové se s marxistickým pojetím hodnoty a nadhodnoty vyrovnávají různými způsoby, především odmítnutím schopnosti pracovní síly tvořit hodnotu a nadhodnotu a chápáním hodnoty (směnné hodnoty) jako ceny, jako ad hoc se vytvářejícího psychologického stavu prodávajícího i prodávajícího. V tomto smyslu tvoří zisk všechny faktory – včetně věcného vybavení a aktivity vlastníka. Tvorbu nadhodnoty však odmítají i ti, kteří uznávají objektivnost hodnoty a opírají se o fakt, že základní Marxovo schéma procesu reprodukce a zhodnocení kapitálu podané v prvním díle Kapitálu se i podle samotného Marxe liší od reality v podmínkách kapitalismu volné a soutěže, kde dostává kapitalista průměrný zisk, bez ohledu na to, kolik živé práce používá. Vytvářejí proto krkolomné matematické modely, aby dokázali, že základní vazba mezi pracovní silou a ziskem neexistuje, přičemž se leckdy přibližují k subjektivistickému přístupu a psychologizování

Máme-li však díky klasikům k dispozici metodologii analýzy zbožně peněžních vztahů, neřeší to náš základní problém – aplikaci této metodologie na realitu protosocialismu, kterou klasické k dispozici neměli a některé její prvky nanejvýše tušili.

III/ Metoda Kapitálu a její aplikace na protosocialismus jakožto nedokonalou formu zespolečenštění

III/a – Protosocialismus – socialismus zprostředkovaný aparátem

Vezměme tedy Marxem charakterizované abstrakce výrobního a hodnototvorného procesu za kapitalismu a sledujme, jak se modifikovaly v momentě, kdy bylo převážně formálně překonáno suverénní vlastnictví výrobních prostředků jednou třídou, tedy jako plnohodnotné a stále se obnovující reálné rozhodování konkrétních vlastníků (není důležité, zda fyzických jednotlivců nebo jejich aparátů) o disponování výrobními prostředky i pracovní silou, včetně rozhodování o hranici mezi hodnotou pracovní síly i vytvořeného produktu a samozřejmě i o formě a míře rozdělování spotřebních předmětů a služeb. Mějme přitom na paměti, že rozhodování kapitalistických vlastníků je systémově dáno nikoli touhou maximalizovat individuální spotřebu, ale hlediskem maximalizace míry zisku. A dále – že zboží za kapitalismu tají v sobě rozpor mezi skrytě společenským, ale zjevně soukromým charakterem práce a výroby fixovaným množinou suverénních kapitalistických podniků spojených trhem. Bezprostřední příčinou tohoto rozporu je rozdělení společenské výroby vlastnickými bariérami a nutnost tyto bariéry překračovat zbožní směnou.

Jak tomu bylo v již konsolidovaném (po přechodném období) protosocialismu, při neexistenci suverénního individuálního vlastnictví výrobních prostředků a třídy těchto vlastníků, které nahradilo jednak státní, jednak družstevní vlastnictví, přičemž zůstalo zachováno nutné ekonomicky zdůvodněné rozdělení společenské výroby do množství podniků a institucí a rozdělení jak celé společnosti, tak podnikových a institucionálních kolektivů starou dělbou práce? Toto rozdělení se bezprostředně promítlo ve víceméně automatickém převzetí profesní struktury odpovídající již výrobním silám za kapitalismu, což bylo nesporně významné mateřské znaménko podvazující možnou společenskost výroby i produktu za protosocialismu.

Mnohem závažnější „mateřské znaménko“ však vzniklo ve sféře třídně sociální, vlastnické. Třída soukromých vlastníků zmizela, ale nezmižely funkce nutné k realizaci vlastnictví a tudíž i chodu ekonomiky. I zde si hlavní subjekt protosocialistické revoluce – dělnická třída – našla svoji cestu – jedinou možnou na

dané úrovni výrobních sil i dělby práce. Naplnily se přitom již mladým Marxem proklamované obavy z „hrubého komunismu“, kdy místo stavu, kde každý člen společnosti je reálným „manželem“ výrobních prostředků, nasává do značné míry chaotická všeobecná prostituce výrobních prostředků s celou společností, které se však skutečně mohly účastnit jen určité skupiny spojené s privilegovanými činnostmi umožňujícími se do této prostituce zapojit, především řídicí aparát jako vnitřně diferencovaný a hierarchizovaný celek. Určité okrajové skupiny získaly dokonce postavení, kdy svou roli při vlastnickém, rozhodování mohly naplňovat individuálně, v určitém nekontrolovatelném prostoru, ovšem při podřízení řídicímu aparátu. Mám na mysli pracovníky obchodu, služeb, nadstavbové inteligence apod. Ekonomicky nejdále k své roli formálního spoluvlastníka měla skutečná dělnická třída.

Tyto rozdíly v míře vlastnické subjektivity existovaly nejen obecně celospolečensky, ale konkrétně v každém výrobním kolektivu, ale i v e většině kolektivů nevýrobních, přičemž některé kolektivy byly vlastnický homogenní – řídicí štáby, nemocnice, školy, podniky služeb, obchodu podniky, úřady, mocenské orgány apod. Základním článkem systému byl ovšem výrobní podnik vedený řídicím štábem s fakticky výkonnou funkcí vlastnickou.

Již znalost základní faktografie systému, ať už získané vlastními prožitky nebo druhotně z literatury a pramenů, ukazuje na absurdnost minulé oficiální teze o bezprostředně společenské práci. I bez soukromovlastnických bariér je zřejmá vysoká zprostředkovanost procesu vynakládání živé i mrtvé společenské práce, alokace zdrojů. Paradoxně je tato zprostředkovanost složitější než v kapitalismu a daleko větší roli v ní hraje sám subjekt – řídicí štáb v daném podniku či článku celospolečenského řízení a celospolečenském měřítku řídicí aparát jako vnitřně nehomogenní celek s doplňkem jisté „divoké karty“ v podobě značné volní subjektivity výše zmíněných skupin (služby, obchod, atd.) Kapitalista jedná podle jednoduché motivace, má k tomu všechny potřebné kompetence a jeho rozhodnutí jsou korigována ex post, trhem.

Řídicí aparát protosocialismu je složitou mozaikou dílčích štábů, které nemohou fungovat bez vazby k ostatním a musí respektovat jistá pravidla tvořící se živelně i cílevědomě v denní realitě. Především je však formuje jejich dílčí funkce v daném dílčím celku. Na rozdíl od kapitalisty produkujícího pro trh a co nejvyšší míru zisku, může protosocialistický řídicí štáb zajistit provoz dílčího celku a udržení své privilegované, ale neúplné vlastnické subjektivity, jen když se bude stále znovu etablovat v množině zájmů ostatních štábů, se kterými se potkává a naplní i celková kritéria společenské nutnosti stanovená hierarchizovanými strukturami řídicího aparátu při pasivitě ostatních skupin. Základní strukturu těchto norem uznaných jako celospolečensky závazné představoval plán se všemi doplňujícími celostátními i lokálními direktivami, jehož naplnění především ovlivňovalo ekonomické postavení pracovních kolektivů, životní úroveň každého jednotlivce a špičkových řídicích pracovníků zvláště

Do míry společenskosti zacházení s výrobními prostředky i živou prací, tedy do míry společenskosti výkonu vlastnické funkce řídicího aparátu, se promítaly dva faktory:

- 1) lokální zájmy pracovních kolektivů a jejich řídicích štábů,
- 2) charakter celospolečensky závazných norem vytvářených složitým sladčováním lokálních zájmů v rámci aparátu.

Na rozdíl od jednoduchého a objektivizovaného procesu prosazování zájmu soukromého vlastníka dávajícího i vykořisťovanému pracovníku jasnou motivaci pro

jeho výkon, a to nejen kvantitativní, ale i kvalitativní (stimulace inovací, vědy apod., ale hlavně – obava o práci) byla vazba mezi motivací a výkonem pracujícího na jedné straně a lokálně i celospolečensky efektivním vynaložením společenské živé i mrtvé práce daleko více zprostředkovaná a nejistá. Nejbezprostřednější a nejsrozumitelnější byla v základních ekonomických lokalitách – podnicích produkujících výrobní prostředky i spotřební předměty, kde byla dána tím současníkům dobře známým způsobem – splnění plánu-prémie, příp. práce dle norem – mzda. I zde však do hry vstupovaly faktory, které řadový pracovník nemohl ovlivnit a kde měl i lokální řídicí štáb omezené možnosti:

- 1) skutečnost, zda byl plán a normy nastaven optimálně, z hlediska skutečné celospolečenské potřeby a efektivnosti.
- 2) Skutečnost, zda celospolečenská alokace zdrojů do jednotlivých lokalit a struktura těchto lokalit byla společensky potřebná a efektivní, zda střety lokálních zájmů a subjektivismus řídicích pracovníků na vrcholové úrovni řízení a plánování správně složily, odrážejí skutečné společenské potřeby a orientují na efektivní vynaložení zdrojů.

Jakým způsobem však to celospolečenské sladování probíhalo? Oficiální trh a oficiálně proklamované hodnotové vztahy a jejich promítnutí do cen objektivní informaci neposkytovalo, protože bylo regulováno přímými direktivami. Zejména ceny byly stanoveny značně subjektivně, některé zboží bylo dotováno, docházelo k přerozdělování, podpůrné dotace měly leckdy politický účel a nebyly vázány na výkonnost, efektivnost či společenskou poptávku a potřebu. Často byla používána mimořádná opatření k pokrytí nenosného výpadku určitých užitných hodnot (viz antikomunisty s takovým potěšením uváděný nedostatek toaletního papíru, masa, dámských vložek či banánů), a to bez ohledu na ekonomičnost tohoto pokrytí. Celospolečenské priority promítnuté v ukazatelích plánu i dotacích nebyla často výsledkem ekonomické kalkulace i z jiného důvodu - tlaku jednotlivých významných lokalit či regionálních řídicích struktur nebo dokonce zcela subjektivistického rozhodnutí politických vůdců. Nebyly v souladu s reálnými možnostmi ekonomických lokalit a byly tudíž všelijak obcházeny nebo vykazovány jen formálně, „jako“. Toto kouzelné slovíčko vlastně prostupovalo celým systémem a metaforicky vyjadřovalo i stupeň zespolečenštění práce i výroby, které skutečně bylo „zespolečenštěním JAKO“.

Společenskost a užitečnost vynaložení zdrojů i živé práce byla nadto korigována nezákonnými, ale neodstranitelnými mechanismy ovlivňujícími faktickou hodnotu a cenu zboží a služeb, jako byl podpultismus, klientelismus, černý trh – všeobecně šedá a černá ekonomika, což dále komplikovalo získávání objektivních informací pro vlastnické rozhodování aparátu. Teprve proběhnutí všech těchto forem stanovení hodnoty a ceny práce, výrobních prostředků i spotřebních předmětů znamenalo zakončení procesu realizace vlastnického vztahu. Rozpor mezi zjevně soukromým a skrytě společenským charakterem práce i produktu byl daleko členitější a nejasnější, a to nejen pro řízené pracovníky, fakticky pouze potenciální vlastníky, ale i pro faktické vlastníky – aparát, včetně jeho špiček.²⁶

²⁶ CVIKLOVÁ, Lucie. *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace.* In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Praha: NÚ Josefa Hlávky, studie 6/2008. ISBN 80-86729-41-9

Jestliže za kapitalismu se proces stanovení hodnoty uzavírá momentem prodeje a koupě zboží či služeb, v protosocialismu byla oficiální cena jen orientační informací o skutečné hodnotě. Ta skutečná se vyjevila až proběhnutím všech legálních i nelegálních procesů probíhajících mimo trh i mimo stanovování oficiálních norem a direktiv (např. tak, že k oficiální ceně zboží musel spotřebitel přičíst úplatek pro distributora, u nedostatkových služeb mzdu meloucháře pracujícího s odcizeným materiálem – což zase fakticky měnilo hodnotu a cenu výrobního prostředku.)

„ Jestliže tedy budeme chápat hodnotu nikoli jako energetickou substanci, ale jako „dohodu“ vlastníků a nevlastníků, v daných podmínkách ne zcela suverénních vlastníků a pracovníků, ne zcela oddělených od výkonu vlastnických funkcí, mění se nám i definice hodnoty zboží či služby zhruba takto:

Jako objektivně daná hodnota určitého zboží či služby se vyjevuje hodnota takového množství konkrétně vynaložené mrtvé i živé práce, které celospolečenské společenské mechanismy (trh, direktivy i další aktivity probíhající mezi subjekty vlastnictví) prověřily jako společensky užitečné a nutné

Jak pojmut klíčovou hodnotu – hodnotu živé práce, resp. **hodnotu pracovní síly**? I protosocialistická „dohoda“ mezi subjekty i objekty vlastnictví musí nastavit pravidla tak, aby pracující jakéhokoliv druhu nedostal plnou hodnotu zboží a služby, na jehož vytvoření se podílel. Jinak by nebylo možné společenské přivlastňování a přerozdělování, alokování zdrojů, vymezování míry výrobní i osobní (případně kolektivní) spotřeby a investic nutných pro rozšířenou reprodukci. Jak upozornil v polemice s lasallovci již Marx a Engels, dělník v první fázi komunismu (dle Lenina socialismu) nemůže ještě dostat celý výtěžek své práce a větší či menší část nadhodnoty musí být odložena pro společenskou či osobní (u nepracujících), výrobní i nevýrobní spotřebu a investice v rámci rozšířené reprodukce.²⁷ Proto musí být nastaveny mechanismy, které rozdělují hodnotu (i cenu) zboží (produktu i služby), na níž se společnost „dohodla“, na dvě složky – tu, kterou dostává pracující (z níž část může svěřit k rozhodování a užití celému kolektivu – např. vynaložení části příjmu pracovního kolektivu na podnikovou školku či vzdělávací zařízení, event. rekreaci – takto však může být využita i část nadhodnoty dosažené společností či jejími dílčími celky!!!!) a tu, o které rozhodují společenské řídicí (ve vysoké míře samosprávné) orgány jako jacísi společenští správci. Tyto složky můžeme označit pojmy převzatými z politické ekonomie kapitalismu (hodnota pracovní síly v podobě mzdy a nadhodnota v podobě zisku). Je ovšem třeba mít na paměti, že protosocialistická hodnota a nadhodnota, její určení, souvisí s odlišnými mechanismy prověřování a dohadování. V kapitalismu vytvoření základního pravidla nastavování rozdílu hodnota pracovní síly – nadhodnota, mzda – zisk probíhá v konečné instanci jako živelný tržní mechanismus a klíčovým zprostředkujícím článkem je vlastnická sféra konkrétního kapitalistického vlastnického subjektu (podniku, obchodu, banky atd.), V protosocialismu do dohadovacích mechanismů vstupují aktuální řídicí subjekty a pracovní kolektivy. V tomto systému je klíčovým problémem to, nakolik se nejšíří a

CVIKLOVÁ, Lucie. *Rozklad nomenklaturního vlastnictví a postprivatizační proměny formálních a neformálních vztahů na podnikové úrovni*. In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Praha: NÚ Josefa Hlávky, studie 9/2002, 123 s.

²⁷MARX, K., *Kritika gothajského programu*. In: MARX-ENGELS, Spisy sv.19. Praha: NPL.1966.s.47-57.

dělbou práce nejvíce handicapované vrstvy mohou na dohadovacích procesech podílet či nikoli, resp. kdo v nich hraje rozhodující roli a je faktickým celospolečenským či celokolektivním správcem společenské hodnoty i nadhodnoty. Soulad zájmů a nikoli vyšší míra zisku je hlavní motivací ekonomicko-vlastnických subjektů, což má dobré, ale i negativní stránky, negativní za podmínek, když velká část společnosti do těchto mechanismů reálně vstupovat nemůže.

V této skutečnosti – v možnosti společensky prospěšně a sociálně nastavovat mechanismus rozdělování společenské hodnoty a nadhodnoty a také určit, co je hodnota pracovní síly a co nadhodnota, je obsažena síla i slabost protosocialismu i klíčová příčina pádu protosocialismu.

Za těchto podmínek je možné definovat tu část hodnoty, která ve mzdě přichází výrobcům, vcelku podobně jako za kapitalismu, kde z podstaty společenské dohody dané převahou vlastníků, jsou pravidla nastavená tak, aby pracovník nedostal společensky uznanou hodnotu své produkce. Hodnotu **pracovní síly vyjádřenou ve mzdě (název vyplacení tohoto příjmu není důležitý) můžeme vyjádřit v hodnotě zboží a služeb nutných pro reprodukci pracovní síly v daných obvyklých historicko-společenských podmínkách.** Tato definice ovšem neznamená, že tuto částku převedenou na peníze inkasuje pracovník v mzdovém sáčku. Tato částka může být snížena nebo zvýšena společensky zaběhanými formami korupce, naturálními zisky (např. materiálem z podniku či částí úrody v zemědělství, vazbami na černý trh, ale taky třeba takovým či onakým rozhodnutím o společenských prioritách, alokacích zdrojů, dotací apod.) Na stanovování pravidel alokace apod. přitom pracující nemusí mít vůbec žádný vliv, může být dán dílčími zájmy a tlakem některých řídicích subjektů – např. subjektivismem generálního tajemníka a jeho lobby, subjektivismem podnikových či regionálních lobby, zájmy složek aparátu státní plánovací komise, atd. **Poměrně značný prostor pro subjektivismus a voluntarismus se v některých momentech (válka) projevoval pozitivně, v zásadě byl však vážným nedostatkem protosocialismu.**

Jestliže pojímáme hodnotu jako svého druhu zájmovou „dohodu“ vlastníků a nevládníků, je nesporné, že hodnota pracovní síly není dána nějakými fyzikálními určeními, množstvím kalorií ke spotřebě apod. Samozřejmě je jejím hlubinným jádrem a limitem množství životních prostředků a služeb, které pracující potřebuje k fyzické i základní společenské reprodukci pracovní síly. Daleko větší roli zde ovšem hraje právě určitá shoda obou pólů výrobního vztahu na tom, jaká je společenská forma této reprodukce i jaká minimální kvantita a kvalita i druh práce výrobní způsob požaduje. Je to např. diferenciací podle složitosti, kvalifikovanosti, předběžné přípravy apod., ale především, co je ochotna přenechat třída vlastníků nevládníků nebo omezeným vládníků. To je pak do značné míry výsledkem třídního boje probíhajícího v daném systému v každodenní realitě.

Na druhé straně však nelze chápat jako společensky nutný a prospěšný každý příjem jednotlivců i skupin „zaměstnanců společnosti“ v protosocialismu. Jen zdánlivě je společenská prospěšnost pracovníka či celé skupiny pracovníků dána v konečné instanci poptávkou po konkrétních, v daném typu společnosti i v dané historické etapě obvyklých, v tržní poptávce se odrážejících, užitných hodnotách. Rozhodně nelze říci, že každý kdo vyrábí bochník chleba, který je k jídlu, oděv, do něhož se lze obléknout, či poskytuje nějakou luxusní službu, po které je poptávka, vynaložil svoji pracovní sílu i svěřené společenské prostředky byl společensky užitečným a zaslouží si obvyklou mzdu.

On není jednoduchý **ani vztah užité hodnoty a hodnoty**. Ani ten není tak idylický, jak to líčily některé stalinské učebnice politické ekonomie, podle kterých hodnota v kapitalismu vlastně určuje užitou hodnotu produktu (věci či činnosti), zatímco v socialismu je to naopak. I když klasikové neprognózovali protosocialismus, přesto upozorňovali na přechodnost, limitovanost první fáze komunismu, de facto na zprostředkovaně společenský charakter výrobních vztahů.

Ano v kapitalismu je míra zisku tím, co určuje hodnotu a převádí potenciální užitou hodnotu produktu do užitečnosti skutečné, reálně se naplňující. Víme přece dobře, co se dělo a děje při krizích z nadvýroby a známe song Voskovce a Wericha o světě, v němž je „pro lidi třeba, pálit laciné žito v peci aby zdražil chleba“. Jedině při tržní poptávce je UH skutečně užitou hodnotou a sama prospěšnost či užitečnost výrobku či činnosti pro člověka nemusí být jako podmínka UH a tedy i hodnoty zboží vůbec naplněna (zbraně, drogy, tabák, alkohol, prostitute atd.)

Ani v rámci společenské „dohody“ sociálních skupin v protosocialismu není okamžitě základním prvkem hodnoty a ceny bezprostředně viditelná užitečnost produktu pro konzumaci, dokonce ani při značné běžné poptávce po tomto produktu. Podobně jako při kapitalistické krizi z nadvýroby nemusí být normálně použitelné produkty či služby reálně zužitkovány a leží ve skladech či na pultech, ale jejich výrobci, zejména některé profese, svou mzdu dostaly, a to větší než jiní, pro spotřebitele únosní výrobci, pokud by se měřilo třeba jen tržní poptávkou. Situace se pak řeší neoficiálními či přímo nelegálními činnostmi, zejména černým trhem, podpultismem a melouchařením, rozkrádáním státního majetku, nevyužitím pracovní doby pro plánované účely apod. I v protosocialismu proto prověřovaly a poměřovaly užitou hodnotu výrobku mechanismy, které je nutno označit jako vlastnické aktivity, podobně jako tomu je u kapitalistických vlastníků obsluhujících základní poměřovač – kapitalistický trh z hlediska svých vlastnických zájmů.

V protosocialismu je však situace mnohem komplikovanější, vzhledem k tomu, že formálně jsou vlastníky všichni, všichni do jisté míry vykonávají zprostředkující vlastnické aktivity, jsou si tedy rovni „ale někteří jsou si rovnější“ a výsledek společenského poměřování či plánování ovlivňují podstatně výrazněji, než např. drobný melouchář či rozkradač majetku podniku, o dělníkovi v pásové výrobě nemluvě.

Hodnota pracovní síly zaměstnance státního sektoru tedy není adekvátní nějakému energetickému či výkonovému efektu jeho práce, např. množství a kvality jeho produktů za časovou jednotku. Je ve spotřebě a službách i kompetencích vyjádřenou hodnotou, kterou mechanismus zprostředkovaný aktivitami tříd a skupin přiznává jako adekvátní odměnu za výkon těch vlastnických aktivit, které jsou s příslušnou pozicí pracovníka (spíše však celé skupiny) spojeny. Termínem „kompetence“ rozumím ty možnosti spojené s výkonem určité činnosti – např. tvořivou seberealizaci, potěšení z role řídicího, atd.). Společenské ocenění příslušné vlastnické či nevlastnické role za protosocialismu nemůžeme mechanicky spojit s konzumací věcí či osobních služeb – některé části vlastnický privilegovaného řídicího aparátu protosocialismu se z hlediska takovéto zjednodušené konzumace příliš nelišily od dělníka nebo je dělník převyšoval – mistr, vedoucí cechu, řadový pracovník politického aparátu, úředník v Státní plánovací komisi apod.).

Proces spojení pracovní síly s výrobními prostředky tedy ani v protosocialismu neměl jen jednu stránku – vynaložení konkrétní práce spojené s danou profesní pozicí v rámci dané organizačně technické dělby práce. Byl dán

především stránkou vlastnickou, výkonem té míry vlastnické aktivity, která by byla spojena s danou profesní funkcí. Je možné také říci, že spojení s výrobními prostředky je dáno hodnototvornou stránkou profesní činnosti, prací jakožto prací abstraktní. Na rozdíl od kapitalismu neexistovala systémově v protosocialismu v legální ekonomice konkrétní práce bez jistého aspektu realizace spoluvlastnické aktivity:

V kapitalismu pracující může při konkrétní práci zažívat uspokojení, rozvoj, kvalifikaci, ale nemění se jeho oddělenost od výrobních prostředků, svou konkrétní práci, výrobou zboží či poskytnutím služby pod velením kapitalisty, v jeho podniku, který nebo kterou kapitalista prodá, reprodukuje svou pozici nerovnoprávného nevlastníka, vykořisťovaného, jemuž je všechno odcizeno.

Protosocialističtí formální vlastníci nic neprodávají – všichni plní určité, navzájem propojené vlastnické funkce. Jen tím potvrzují svoji roli vlastníka, byť i nerovnoprávného a formálního – stále znovu reprodukují svoje formální spojení a formální neodcizenost (práce, produktu, rodové podstaty apod.)

Ale vlastnické funkce jsou nerovnoprávné – dělník sice neprodává svoji pracovní sílu, ale ji i její produkt vkládá do celospolečensky strukturovaného „mlýnku“ – mechanismu realizace vlastnictví, ve kterém má ovšem podřadnou roli ve srovnání s aparátem i jinými. Ti nevykořisťují, ale spravují, jsou omezeni v pravomocích, musí zajistit veškeré dělnické třídy apod. obživu, nemohou ji oddělit od VP, ale mohou v rámci „mlýnku“ zhodnotit svou roli – např. udržení neefektivních lokalit, tolerancí negativ a protispolečenských jevů, vlastním parazitováním na nelegálních mechanismech, povšechně – nadřazují lokální a krátkodobý zájem nad celospolečensky efektivní. Přitom znehodnocují část potenciálně společenské živé i mrtvé práce. Váha lokálních zájmů je taková, že může znehodnotit pracovní sílu ve své lokalitě a zapojit do toho i celý de facto nevlastnický kolektiv a reprodukovat svou i jeho omezenou společenskost, parasitismus, s dopadem na motivaci k práci i schopnost užívat efektivně výrobní prostředky. To se odráží i v chaotičnosti formálně plánované výroby, neustálých disproporcích vytvářejících určitým skupinám pracujících prostor pro nelegální aktivity, šedivou i černou ekonomiku. Efekt je pak velmi podobný efektu kapitalistické živelnosti, ba dokonce ekonomického efektu této živelnosti nedosahuje. K dopadu na vědomí občanů – pracujících musíme přidat i fakt, že přestává být schopno vidět pozitivní stránky systému a otevírá se buržoasní ideologii a politice, což se aparátu dlouhodobě nedaří pacifikovat dokonce ani násilnými a nedemokratickými prostředky v politice a ideologické regulaci.

Při vši lokální subjektivitě aparátu a dalších skupin jsou však tyto skupiny omezeny tou minimální subjektivitou dělnické třídy i dalších skupin zaměstnanců bez lokální vlastnické subjektivity, která vymezuje prostor pro lokální zacházení s výrobními prostředky i spotřebními předměty a službami. Jestliže je pracovní výkon dělníků v rámci ostatními určených podmínek nízký, limitovaný nedostatečnou motivací, není o čem rozhodovat a z čeho si brát.

Zůstaňme však analýzy procesu realizace protosocialistického vlastnictví a po Marxově vzoru u analýzy produktu celého procesu. Jakým termínem bychom však měli tento produkt označit? V kapitalismu je to kategorie „zboží“, které má užitnou hodnotu i (směnnou) hodnotu. Pokud bychom měli na paměti výše popsanou odlišnost vlastnických aktivit členů protosocialistické pospolitosti zapojených do procesu výroby i oběhu, mohli bychom se spokojit s analogií, možná ve formě „socialistické

zboží“. Tento pojem však značně neseďí, zejména proto, že nejde o socialistické, ale protosocialistické zboží, kterýžto pojem je pro normální komunikaci hodně kuriózní a málo srozumitelný. Krom toho, v kapitalismu i v prosté zboží výrobě zboží vyjevuje systémově (každodenně, většinou) svou skutečnou hodnotu prostřednictvím legálního trhu, kdežto v protosocialismu účinkují takto systémově, každodenně, ještě jiné mechanismy – černý trh, přímé direktivy i téměř naturální směna věcí i služeb, ba dokonce i efektu politicko-správních činností (protekce, podpultismus, melouchářství apod.). Za těchto okolností se mi zatím jako nevýstižnější jeví termín „produkt“, případně s přívlastkem „protosocialistický“ nebo „postkapitalistický“, ale to jistě ještě bude předmětem diskusí. Pro naši potřebu mi dovozte hovořit o P- produktu.

Předpokládáme-li, že celý proces výroby a oběhu potvrzuje užitnou hodnotu P- produktu, pak si musíme klást otázku – čeho je tento produkt svou fyzikální formou – statickou (věcnou, nehybnou) či kinetickou (služba) – výrazem, ztělesněním, fixací (včetně zvěcnění), jaký vztah vyjadřuje, co tvoří jeho hodnotu. Částečně jsme si na tuto otázku již odpověděli.

P -Produkt:

1) je fixací, výrazem, ztělesněním jisté formy vlastnické subjektivity všech pracujících, členů jejich rodin, těch, kdo se připravují na povolání, a dožívajících seniorů k výrobním prostředkům i spotřebním předmětům a službám. Jen v jejich kooperaci může vzniknout. Tato subjektivita se realizuje jakoukoli činností ve společenské dělbě práce, bez ohledu na konkrétní charakter práce (duševní či fyzická, tvořící věci či poskytující služby, tvořící bezprostřední materiálně či duchovní hodnoty apod.) Právně i v politicko-správní realitě se tento vztah projevuje jistou mírou zajištění práce a legální obživy pro všechny, ovšem s plným respektováním zásady „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce i vlastnické aktivity“. Je na svobodném rozhodnutí samosprávných orgánů nakolik tato společnost chce či může poskytovat základní zajištění těm, kdo pracovat odmítají a není to dáno zdravotními či rodinnými důvody. Z tohoto hlediska protosocialismus značně předstihl tento princip, což přispělo rovněž k jeho zániku.

2) je fixací i živelného vyladování diferencovaných lokálních vlastnických aktivit řídicího aparátu i dalších méně zespolečněných činností majících charakter obchodu či jiných forem rozdělování výrobních prostředků (i služeb) i spotřebních předmětů a služeb. S těmito aktivitami ovšem nejsou spojeny všechny třídy a skupiny stejně, takže se zde fixuje i určité privilegované postavení části společnosti a naopak velmi silné oddělení dělnické třídy od těchto činností. Tvorba P-produktu vlastně reprodukuje jisté odcizení a nerovnoprávnost vlastnického postavení tříd a skupin v P- společnosti.

Při zkoumání hodnoty v kapitalismu jsme došli k závěru, že zde nejde o nějaký přenos energetických ekvivalentů v rámci zákona zachování energie jako u užité hodnoty, ale o výrobními silami podmíněnou společenskou „dohodu“, podle které vlastnické mechanismy zaručují, že bez ohledu na výkyvy trhu dostane kapitalista větší podíl na výrobním prostředku (zde má monopol) i spotřebních předmětech, takže na pracujícího – zaměstnance zbude v každém případě jen množství spotřebních předmětů a spotřebních služeb nutné k reprodukci jeho schopnosti pracovat (pokud ho ovšem kapitalista potřebuje). Velikost a kvalita této složky má historicky obvyklou úroveň a za kapitalismu není totožná s tím, co je nutné k bezprostřednímu trvalému přežití pracujícího jednotlivce jako za otrokářství.

Z dosud napsaného vyplývá, že v protosocialismu je určitý poměrně slušný základ reprodukce životních podmínek všech občanů, dokonce včetně parazitů. I u privilegovaných vrstev (nepracujeme s výjimkami) nestanovuje společenská dohoda reprodukci jejich privilegovaného postavení jako u kapitalistů – tedy takovou, která neprivilegovaným znemožňuje vlastnit výrobní prostředky a privilegovaným to umožňuje. Privilegovanost vlastnického postavení řídicího aparátu (i podpultistů a melouchářů) nevyplývá z výlučného vlastnictví výrobních prostředků, tedy ze stálé reprodukce vztahu vykořisťování, ale jen z vyčlenění pro konkrétní rozhodování o společenské mrtvé i živé práci a o distribuci spotřebních předmětů a služeb. A je to pouze charakter výrobních sil a pracovního i případných doprovodných procesů, který stále znovu reprodukuje potřebu, aby existovali ředitelé i přidavači. Ovšem – tatóž, možno říci technologická úroveň výroby a distribuce už nezajišťuje automaticky soulad dílčích funkcí privilegovaných skupin, resp. nezajišťuje ji v protosocialistickém vlastnictví tak, jako v kapitalistickém. To je další zásadní příčina nedostatků a pádu protosocialismu.

IV. Strukturace protosocialistické společnosti

IV./a – Třídy a skupiny státního sektoru protosocialismu

Jaké aktivity v dělbě práce podmíněné úrovní výrobních sil a fixované životem celých tříd a skupin se v protosocialismu promítaly do hodnoty a zajišťovaly svým vykonavatelům specifický ((ani u vlastnický privilegovaných skupin to nemusel být nadprůměrný – viz mistr nebo špatně placený inženýr vedoucí cechu, příp. řadový aparátník KSC či úředník národního výboru) přístup k spotřebním předmětům a službám?

1) Hodnotu přirozeně tvořili všichni pracující, jejichž činnost byla v dané logice systému nutná pro tvorbu společensky uznané užitné hodnoty. Nejde samozřejmě o jakoukoli UH, v logice systému leckdy vznikaly UH, které nevstoupily do zhodnocovacího systému (plnění plánu, přidělování a tržního odbytu) a nebyly uznány (např. produkce zastaralých výrobků, které nenašly odbytu, zbytečně vynaložené služby, UH vynaložené formou naturální směny mezi např. různými řemeslníky, služby kamarádům kvůli udržení kontaktu nebo tzv. „papalášům“, ale i lékařům, vedoucím prodejen nedostatkového zboží, úředníkům bytového odboru apod., velitelům útvarů, ekonomickým manažerům apod.). Na druhou stranu je třeba vidět, že prakticky neexistovala skupina, jejíž obživa by byla založena výhradně na takovéto činnosti, i když existovaly skupiny, které pro takovouto produkci věcí a služeb zcizovaly značné množství společensky propláceného času a dokonce i společenských zdrojů (stavební materiál, energie, pohonné hmoty, kancelářský materiál atd.) Tyto skupiny (služby, obchod, společenská správa) se již tímto atributem vymykaly společenským integrujícím mechanismům a byl\ potenciálními nositeli protisociálních tendencí. To se pak výrazně ukázalo při krachu systému a obnovování kapitalismu

U všech těchto pracovníků tvořících daným systémem uznané, trhem direktivami potvrzené UH musíme mít na paměti závažnou skutečnost. Praktický podíl na tvorbě UH – ať už jako věci přenosné, oddělené fyzicky od tvůrce a v tomto oddělení použitelné, nebo v podobě „tekuté“, od tvůrce neoddělitelné a nepoužitelné,

zanikající okamžikem jejího provedení (tj. služby) nelze podle Marxe postupovat tak „skotsky“ (tj. mechanicky).²⁸

Nelze jej omezit jen na ty, kdo působili až na konci celého výkonu „souhrnného pracovníka“ – dělníka u pásu, soustružníka, seřizovače, horníka, traktoristu či dojičku, opraváře věcných komponent výroby, řidiče vozidel přepravujících náklad atd. Již Marx tento v proces viděl a zkoumal v rámci moderní dělby práce a kooperace aplikované v konkrétní technologii. Bez ohledu na hodnototvorný aspekt, z čistě výrobně silového hlediska, sem musíme počítat i bezprostřední dirigenty tohoto procesu – mistr, vedoucí cechu, ale i konstruktér, aplikující vědec – to jest ty, kteří by existovali v jakémkoli ekonomicko-vlastnickém systému slučitelném s velkovýrobou – tedy jak v kapitalismu, tak v protosocialismu nebo event. v samosprávném socialismu.²⁹

Tito pracovníci – protosocialističtí spoluvlastníci – tvořili v protosocialismu jistou obdobou těch, kdo v kapitalismu produkovali zboží (i jako zboží prodávané služby vlastněné kapitalistou) a byli odměňováni z kapitalistova variabilního kapitálu, nikoli osobního důchodu. V protosocialismu, i při nízké míře reálného zespolečenštění, byli tito pracovníci (spoluvlastníci, i když formální) odměňováni ze společenského spotřebního fondu vytvářeného i vynakládaného jak v lokálních kolektivech (podnik, instituce), tak celostátně rozdělovaného prostřednictvím aparátu centrálního řízení,

Při nejrůznějších výpočtech srovnávajících systémy, životní úroveň, mzdy apod. je zejména třeba vzít v úvahu, že část odměny všech pracujících občanů, nejen těch produktivních, byla poskytována přes konstantní a na výkonu jednotlivců i kolektivů nezávislé celostátní bonusy (zdravotnictví zdarma, dotace cen potravin i jiného zboží (pro děti), levná doprava i bydlení). Dnes už i mnozí nekritičtí obhájci minulého systému chápou, že, přes celkovou humánnost těchto mechanismů odměňování, odebíraly tyto mechanismy neprivilegovaným vrstvám motivaci pro práci i společensky nutné realizování společenské dimenze vlastnictví, zvláště když nebyly spojeny s možností rozhodovat o vlastnictví. Méně už si tito analytici uvědomují význam toho, že i tyto obecně vcelku rovnostářské mechanismy byly ve vztahu k základnímu kádru společenských spoluvlastníků ZPROSTŘEDKOVANÉ rozhodnutími zejména centrálního řídicího aparátu, který nadto nebyl nijak demokraticky volen, ale tvrdě reglementován politikou prováděnou v zájmu především řídicího aparátu, tedy – nadneseně řečeno – v zájmu diktatury aparátu.

Opakovaně zdůrazňujeme, že v našich úvahách o zájmech aparátu i neaparátu není podstatný rozdíl v životní úrovni, v množství dostupných spotřebních předmětů či služeb apod.!!!!, i když samozřejmě existoval, výrazněji v SSSR či dalších zaostalých zemích, méně výrazně v ČSSR a NDR a s vývojem systému a jeho poruchami sílil. Důležitá je však ta zprostředkovanost zapojení společenských spoluvlastníků, tedy určité stránky jejich vlastnické aktivity, do hodnototvorného procesu PROSTŘEDNICTVÍM specifické vlastnické funkce jedné třídy – řídicího aparátu a doplňkových funkcí skupin pracovníků obchodu, služeb i nadstavby.

²⁸ MARX,K., *Teorie o nadhodnotě sv.I. Praha:SNPL. 1958.s.170.*

²⁹ MARX,K., *Kapitál sv.I.Praha: SNPL.1954.s.371.*

Různými kontexty, v kterých Marx používá pojmu „der Gesamtarbeiter“, který lze do češtiny překládat souhrnný dělník i souhrnný pracovník, se i v době normalizačního temna velmi plodně zabýval prof.Phr. Ivan Hruža,CSc, a to přesto, že sám patřil k normalizačním teoretikům. Srv.např. HRUŽA,I., *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy.* In: Dělnická třída a současnost. Praha: Svoboda.1973.

2) Ze společenského spotřebního fondu však nebyli odměňováni jen v bodě 1 uvedení tvůrci PS - produktu v pojetí tzv. souhrnného pracovníka. Obdobně jako v kapitalismu měli s první skupinou společný znak odměňování ze společenského spotřebního fondu i ne – producenti, kteří ovšem pracovali v protosocialistických podnicích i jiných typech pracovních kolektivů, kteří s produkcí neměli nic společného, ale kteří představovali tzv. faux frais (neproduktivní, ale v daném vlastnickém systému nutné náklady). Marx touto otázkou vysvětloval pomocí podobenství s Robinsonovým ostrovem, kde by pro jakoukoli výrobu byli naprosto nepotřební a parazitní např. obchodní zaměstnanci, bankovní úředníci, právníci, účetní,³⁰ dnes bychom k tomu mohli přidat celou sféru marketingu, různé ochranky apod. Na tomto fiktivním ostrově by v dané výrobě bylo možné jen jediné vlastnictví – a to prvobytně pospolné. Takovéto společenství by bez produktivní práce nebo při jejím omezení živilo tak maximálně ženy pečující o děti a možná i nějaké staré lidi, případně „uvolněného“ šamana. Rozdělování by probíhalo bez hodnoty, ve formě bezprostředních užitných hodnot.

Klasikové si ovšem uvědomovali, že rozvinutá průmyslová výroba umožňující v zásadě pouze kapitalismus (později se ukázalo, že i protosocialismus) se i z hlediska čistě technologického neobejde bez v podstatě zbytečných neproduktivních činností a značného počtu námezdně zaměstnaných pracovníků tyto činnosti vykonávajících. Jen tak mohl být produktivní kapitalismus jako systém. Byli si vědomi i toho, že námi výše uvedená „společenská dohoda“ apriori omezuje i přiděl produktů výroby (i služeb) pro tyto neproduktivní a nevlastníci zaměstnanci prodávající svou pracovní sílu, tedy, že jde o určitě způsobě vykořisťované pracovníky a zájmové spojení proletariátu. Marx ve svých stěžejních pracích to ukazoval na obchodních příručkách, účetních a dokonce i na pracovnících v peněžnictví. Jejich vykořisťování však viděl jako zprostředkované vykořisťováním těch produktivních, a proto je do proletariátu jako takového neřadil. Byli to pro něj svého druhu „bratřenci“, ale nikoli bratři proletariátu, produktivní jen z toho nejširšího hlediska – směny pracovní síly za peníze jako variabilní kapitál.

Dnes můžeme jen podtrhnout jeho jasnozřivost. Kapitalismus sice silně tlačí na zmíněné vrstvy a nehodlá je nějak preferovat v odměňování víc, než jak je dle kvalifikace zavedeno ve společnosti, ale lze jen těžko popřít jejich existenční závislost na parazitních činnostech odbouratelných za jistých okolností i v kapitalismu či sférách, jako je peněžnictví či obchodní čachry, o zbytečné reklamě a marketingu nemluvě.

Tyto vrstvy však existovaly i v protosocialismu, a to nejen ve formě pracovníků obsluhujících omezené tržní a zbožně peněžní vztahy, ale i ve formě zaměstnanců ve sféře společenského řízení, správy a moci. I tady musíme brát v úvahu technickou dělbu práce uvnitř „souhrnného řídicího pracovníka“ – na podniku i na ministerstvu, státní plánovací komisi, ve stranickém, státním i jiném aparátě nefungoval samotný ředitel, tajemník, ministr, vlastní plánovač ale leckdy zbytečně členitý a málo výkonný

³⁰ K pojmu faux frais viz:

MARKS, K., Rezultaty neposredstvennogo proizvodstva. In: Moskva. Sočinenija t. 49. s. 553-554..

MARKS, K., *Process proizvodstva kapitala /Okončenie/*. In: MARKS, K., Sočinenija, t.48. Moskva:

Izd.polit.liter. 1980. s. 376, 410-411, 430 aj.

MARX, K., *Kapitál sv.//*. Praha: SNPL. 1955. KAP. VII A II.

Srv. též HELLER, J., NEUŽIL, F., *Kdopak by se Marxe bál?*. Praha: Futura, a.s. 2011. s.204-224

HELLER, J., *Protosocialismus – první historický krok za hranice kapitalismu*. In: Socialismus pro 21. století. Sborník statí. Praha: TAP ÚV KSČM. 2008. s.33-44.

řídící štáb s nevykonnými sekretářkami, kádrováky, apod.. v obchodě nebyl jen vedoucí, ale i fyzicky pracující pomocníci apod., v bance ostraha a zaměstnanci provádějící čistě účetnické, evidenční práce apod. V našem pojetí nelze tuto kategorii občanů, tuto dokonce třídu omezit jen na tzv. nomenklaturní kádry, stranický aparát, vidět jen generálního tajemníka, politbyro, vládu, státní plánovací komisi nebo i ty výrobě značně vzdálené ředitele podniků i VHJ. Patřil tam mistr i ministr, sekretářka i poslední úředník národního výboru, ale i ředitel školy či nemocnice, důstojník i policista, ideolog i pracovník společenských věd.

Patřili jsme tam i my sami a řada našich přátel i sympatizantů s naším formujícím se pojetím (pedagogických i vědecko-výzkumných pracovníků v oblasti marxismu v ideologicky kontaminovaných, zejména stranických, pracovních - ústavách i vysokých školách, kabinetech politické výchovy, armádním i policejním ideologickým aparátu, a také zcela řadových učitelů, jejichž základní pedagogická funkce nemohla být oddělená od realizace oficiální ideologie). Prosíme jen čtenáře, aby podobně jako protosocialističtí kádrováci nezaměňovali objektivní třídní příslušnost a aktivní prosazování ideologie a politiky dané třídy – řídicího aparátu. I za feudalismu existovali biskupové a preláti na straně jedné a na druhé straně obyčejní faráři typu Jana Husa, nemluvě už o husitských kazatelích, mniších -vůdcích kacírských hnutí, kněžích padlých na barikádách buržoasní i protosocialistické revoluce nebo i skrytých kacírů a osvícenců žijících sice v relativním dostatku v zabezpečených klášterech, ale svým celoživotním dílem rozbíjejících a vyvracejících reakční ideologie a dogmata. Je známý vztah klasiků i mnoha revolucionářů pocházejících z vládnoucí třídy – F. E. Dzeržinskij, L. B. Krasin, v buržoasní revoluci abbé Mirabeau, markýz Lafayette - k jejich třídní příslušnosti a výchozímu prostředí. Z historie i z reality protosocialismu jsou naopak dobře známí ideologové a politikové reakčních tříd – buržoasie či dnes už i řídicího aparátu protosocialismu, pocházející z dělnického prostředí a aktivně prosazujících zájmy vládnoucích reakčních tříd (např. odborářští bossové v USA a Velké Británii, soc.dem. vůdci v kapitalistických zemích, fašističtí vůdcové, v protosocialismu stalinští politikové a realizátoři procesů, represí vůči nevinným, příslušníci mocenského aparátu jednající proti zájmu své třídy a vůli většiny občanů), o různých pracovnících vyzdvižených z dělnického prostředí do politiky a ideologie a páhajících tam obrovské škody. Stačí si jen připomenout dva tak odlišné krejčovské dělníky – Ladislava Zápotockého a Vasila Bilaka.³¹

Část řídicího aparátu (mistr, vedoucí cechu, aktivně praktikující lékař – člen vedení nemocnice, pedagogicky působící ředitel školy) měla dokonce s dělnickou třídou společný i ten podíl na tvorbě hodnoty a společenské nadhodnoty spojený s realizací UH, který jsme popsali v bodě 1. Větší část řídicího aparátu se ovšem na tvorbě hodnoty podílela právě výše zmíněným **zprostředkováním první formy vlastnické**

³¹ K dialektice třídní příslušnosti a stavu vědomí především:

MARX,K.,ENGELS,B., *Manifest komunistické strany*. In: MARX,K.,ENGELS,B., Spisy sv.4. Praha: SNPL.1958.s.435-437.

LENIN,V.,I., *Co dělat?* In: LENIN,V.,I., Spisy sv.5. Praha: SNPL.1953.s.387-388,395-99,405-406,412-41, 416-417, 428-429,434-435,439, 450-452 aj.

HELLER,J.,NEUŽIL,F.,*Kdopak by se Marx bál?* Praha:Futura, a.s. 2011. Kap. IX.

NEUŽIL, F., *Souvislost mezi marxistickým pojetím všeobecné práce a utvářením třídně socialistického uvědomění dělnické třídy*. In: Socialismus pro 21. století. Sborník statí. Praha:TAP ÚV KSČM. 2008.s.168-173.

aktivitu občanů – zjednodušeně - jejich profesní činnosti (NE VŠECH³²), rozhodováním o alokaci společenských zdrojů ve všech dimenzích a na všech úrovních (lokální i vyšší. - V|HJ,kraj, rezort, mezinárodní obchod), o míře vynaložení a způsobu propojení těchto zdrojů (např. potřeby pracovních míst, způsobu oceňování práce, rozhodování o tom, co dostane dělník jako svého druhu hodnotu pracovní síly – vzhledem k spoluvlastnictví dělníka tak jeho podílu na PS produktu, ale i na míře připuštění k rozhodování. V tomto smyslu měl řídicí aparát spolu s některými dalšími skupinami větší podíl na tvorbě hodnoty než samotný produktivní pracovník (opakujeme znovu – hodnota není uchopitelný energeticky vymezitelná substance, ale společenská nerovnoprávná dohoda o jejím ocenění a základním rozdělení), a to právě díky této skutečnosti zahrnující i rozhodnutí o hranici mezi tím, co je považováno za podíl pracovníka za profesní činnost Pokud jde o mzdu – uvědomme si odlišnost od kapitalismu, kde mzda jen stále potvrzuje rozpor mezi vlastníkem a vykořisťovaným pracovníkem, zatímco v protosocialismu jen vyjadřuje nerovnoprávnost ve výkonu vlastnické subjektivity a podílu příslušníků určité skupiny na společenském nadproduktu. Ta se vyjevuje až jako výsledek rozhodování řídicího aparátu a míra společenského sladění rozhodnutí různých článků aparátu pak rozhoduje o míře společenskosti výroby i postavení tříd a skupin.

Na druhou stranu však ani při aplikaci na protosocialismus nesmíme ztratit se zřetelem fakt, že i zde existoval jistý sociálně ekonomický, vlastnický rozdíl mezi samotnými zaměstnanci bez lokální subjektivity. Od nesubjektivit dělnické třídy produkující hodnotu a protosocialistickou formu nadhodnoty bezprostředně, spolu s produkcí UH (věcí i služeb), musíme opět s analogií na Marxe a kapitalismus alespoň v teoretické abstrakci, „in potentio“, odlišit pracovníky bez subjektivity, ovšem v rámci útvarů mimo souhrnného pracovníka – producenta UH. Šlo o pracovníky zaměstnané v útvarech zabývajících se zprostředkovaně produktivní činností, zprostředkujících společenský charakter výroby a vlastnickou subjektivitu dělnické třídy. Na první pohled se nabízí jednoduchá analogie – postavení neřídicích pracovníků ve službách, obchodě, na úradech, nadstavbových institucích apod. – tedy prodavačů, bankovních úředníků, řemeslníků v podnicích služeb, např. v dost nechvalně proslulých OPBH – obvodních podnicích bytového hospodářství, osobních šoférů, tzv. „panských kočí“ na úradech a v politickém aparátě (např. na ÚV KSČ či v ministerstvech), vrátných a uklízeček a dalších profesí, které bychom mohli uvést.

Ne náhodou jsme zdůraznili, že tuto otázku nastolujeme jen v teoretické abstrakci, v rámci určitého abstraktního, ideálního modelu. V realitě totiž šlo o rozdíl nevýznamný, ba leckde se ani v realitě nenaplnující. I zde je totiž třeba aplikovat teorii „souhrnného pracovníka“ a „souhrnného dělníka“.³³ U vykonavatelů řady fyzických profesí ve výrobních či dopravních podnicích by bylo neplodné konstatovat, že uklízečky, vrátní, obchodní „příručí“, skladoví dělníci, prodavačky či slečny u bankovní přepážky, průvodčí ve vlacích a hlídači a ostraha všeho druhu neřídí a neovlivňují společenskost práce a subjektivitu dělnické třídy, že do této třídy

³² Zprostředkováním řídicího aparátu totiž neprocházela lokální vlastnická aktivita skupin pracovníků obchodu a služeb, příp. nadstavbových správních pracovníků apod., při které tito pracovníci svou individuální profesní činností zneužívali společenské věcné prostředky k jisté době živnostenského podnikání (meloucháři s podnikovým materiálem a v společensky placené pracovní době, korupčníci ve správních orgánech či v mimoekonomické sféře – např. lékaři- tedy všichni, kdo se pohybovali na hraně legální či šedé a černé ekonomiky.

³³ Viz pozn. 27

patří a z vlastnického hlediska se od ní neodlišují. A že podobní pomocní pracovníci se liší jen co do konkrétní práce, kterýžto rozdíl Marxe nezajímá.

Příliš bychom asi nezaujali ani připomínkou, že tito pracovníci by nebyli na Robinsonově ostrově a že jsou tedy jen „faux frais“, neproduktivní, pouze charakterem civilizačního vývoje a daným vlastnickým systémem potřebné nutné, ale neproduktivní náklady.

Na druhé straně jsme však vícekrát poukazovali na skutečnost, že vlastnický jednotné (souhrnný pracovník) a jen profesně diferencované a tudíž od dělnické třídy vlastnický odlišné jsou kolektivy **zprostředkovaně produktivních pracovníků** - řídicí štáby, včetně sekretárek a písařek, obchodní podniky, kde podpultismus nemusí provozovat jen vedoucí, kolektivy pracovníků služeb, které byly leckdy jen formálním sdružením individuálních podnikatelů – melouchářů, že protekci nemusí zařizovat vedoucí studijního či bytového oddělení, tajemník OV či KV KSČM a že subjektivitu může projevit i vrátný či uklízečka, o zdravotní sestře a učitelce nemluvě. Jinak řečeno – nositeli lokální vlastnické subjektivity byl „souhrnný řídicí štáb, „souhrnný okresní či krajský aparát“, „souhrnný národní výbor“ či „souhrnný obchodník“, „souhrnný opravář“ atd. Nelze říci, že by neřídicí zaměstnanci obchodu či podniku služeb byli zbavováni nadhodnoty zásadně jiným způsobem než ředitel továrny a dělníci v této továrně (nemluvíme o pravidlech diferencovaného odměňování různých kategorií zaměstnanců či různých podniků a regionů stanovených v rámci systému řízení řídicím aparátem, ani o rozdílných objektivních možnostech jejich obcházení, přijímání úplatků a protislužeb apod.)

Není zde tedy analogie ke kapitalistickému vykořisťování obchodních zaměstnanců či účetních podmíněném vykořisťování bezprostředně produktivních dělníků ve výrobě.³⁴ Je tu však specificky protosocialistický jev – závislost zprostředkovaně produktivních či neproduktivních kolektivů na nastavení pravidel pro míru subjektivity a odměňování dělnické třídy i dalších bezprostředně produktivních tvůrců UH i hodnoty a nadhodnoty, neboli, při jisté redukci, odvozenost role zprostředkovaně produktivních kolektivů od role dělnické třídy. Z toho pak vyplývá i závislost neřídicích pracovníků zprostředkovaně produktivních útvarů na projevování lokální subjektivity řídicích pracovníků, což je spojuje s řídicím aparátem a i odděluje od dělnické třídy. V podmínkách protosocialismu trpícího nedostatkem pracovních sil a garantujícího zaměstnanost všem občanům (uklízečka nebyla tak dalece závislá na tom, aby její řídicí štáb uhrál zbytečnou existenci byrokratické instituce či pseudovědeckého ústavu) hrají ovšem tyto rozdíly zanedbatelnou roli a lze od nich abstrahovat.

Z uvedeného pak vyplývá pro stalinisty těžko pochopitelná skutečnost. Protože tu jde o rozdíl ve vlastnické subjektivitě mezi dělnickou třídou vybavenou pouze první možností být vlastnickým subjektem, možností po výtce potenciální, a řídicím aparátem (i některými dalšími skupinkami – viz výše – služby, obchod, správa) lze hovořit o aparátu jako o třídě. Je tu - z hlediska Leninovy definice tříd - odlišný vztah k výrobním prostředkům (velmi omezená vlastnická subjektivita oproti prostoru pro lokální subjektivitu řídicího aparátu) i odlišná role ve společenské organizaci práce. Také způsob a velikost nabývání spotřebních prostředků je odlišná – u dělníka i jemu blízkých zaměstnanců je podíl na spotřebě zprostředkovaně rolí řídicího aparátu,

³⁴ MARX, K., *Kapitál sv. III/1*. Praha: SNPL. 1956. s. 310-312.

kteřá se promítá i do produktivnosti výroby a tedy i velikosti spotřebního fondu, nemluvě už o tom, že pravidla rozdělování fondu stanovuje jen řídící aparát. Ten naopak ve spotřebě rozhoduje sám o sobě, i když to neznamená, že si musí automaticky přidělit nespravedlivý podíl.

Stalinisté, ale i jejich mnozí odpůrci uvnitř levice i mimo ni, si ale neuvědomují i druhou stránku postavení aparátu, kterou jsme již popsali v souladu s Leninovou představou o neantagonistických, tedy nevykořisťovatelských třídách. Přes všechny nedokonalosti byl protosocialistický aparát třídou nového typu, odlišnou od buržoasie, nakročením k odumření tříd. Nebyl třídou vykořisťovatelskou v tom smyslu, že by byl systémove a parazitně živ z nadhodnoty vyprodukované jinými třídami a jeho sociální rolí a tedy hlavní motivací by bylo všemožně redukovat a omezovat spotřebu dělnické třídy. Svoji odměnu čerpal na základě výkonu těch funkcí, bez kterých by to v podmínkách protosocialismu nešlo, nemohl nerespektovat potřeby dělnické třídy i jiných skupin a podíl, který jim poskytl na výnosu, nemohl být neomezeně redukován. Jádrem role aparátu bylo ve funkci jistého společenského správce svěřených prostředků i živé síly. Hlavním negativem jeho role však byl až příliš velký manévrovací prostor pro prosazování jeho lokálních zájmů a malá účinnost celospolečenských mechanismů sladujících mnohost řídících funkcí aparátu. Odtud ty další i nadstavbové souvislosti, o kterých jsme psali výše.

3. Z Marxovy metodologie vyplývá ještě jedna otázka podstatná pro charakteristiku vlastnické či nevlastnické subjektivity skupin občanů protosocialistické společnosti. Od Marxe víme, že v kapitalismu vedle širě i úžeji pojímaných produktivních, přímo či zprostředkovaně vykořisťovaných pracovníků existovala v kapitalismu i vedlejší, tzv. služební třída existující mimo základní vztah kapitalismu zahrnující jednak ty, kdo byli placeni z důchodu kapitalisty (osobní šofér, bodyguard, služka, guvernánka dětí), jednak víceméně státní zaměstnance (dnes i zaměstnance politických stran, odborů, společenských organizací, církví atd.) placené přes daně (dnes i členské příspěvky atd.) přerozdělených zisků kapitalistů a mezd zaměstnanců či příjmů maloburžoů. Existovalo něco analogického i v protosocialismu? Existovala v protosocialismu neproduktivní (ve vlastnickém smyslu), služební třída?

Z pozic naší metodologie zní odpověď – ano. Šlo ale o vcelku zanedbatelnou složku společenské struktury.

a) Velmi okrajová byla skupina osobních zaměstnanců (např. pomocnice v domácnosti, dohled nad dětmi, zahradník) placených z mezd jiných zaměstnanců či důchodců, ovšem i u těch byla takováto obživa většinou jen doplňkem ke mzdě či důchodu.

Příjmy získané přímo od konsumentů měly často formu šedé, neoficiální ekonomiky provozované na úkor státních či družstevních podniků a institucí většinou v podobě úzkoprofilových řemesel či stavebních prací, nicméně nelze podcenit rozsah takovéto ekonomiky i ztráty způsobené na společenských zdrojích těmito téměř soukromými podnikateli se společenským majetkem. Ještě citelnější však bylo, že na této bázi de facto existoval styl života i myšlení charakteristický pro maloburžoasii a buržoasii. Ne náhodou se po velkém třesku právě z této skupiny vygenerovala významná část nové buržoasie, ba lumpenburžoasie prorostlé s kriminálním podsvětím.

b) Daleko větší význam měla skupina neproduktivních pracovníků odpovídající analogicky tzv. „ideologickým stavům“, o nichž se zmiňuje Marx – tj. těm, kdo jsou placeni z přerozdělených příjmů a vnucují společnosti své pochybné služby – tvorbu

ideologie, náboženství, umění požadované buržoasií, soudci a advokáti, policisté, vojáci i kněží a pochopitelně i politikové – tedy všichni „služebníci“ kapitalismu jako systému, plnící pro kapitalisty ideologické a politické či mocensko - potlačovatelské funkce.³⁵ Analogii s touto Marxovou charakteristikou příslušné skupiny v kapitalismu však nelze přehnat. Není nijak sporné, že ani v kapitalismu díky existenci státních, na zisk, kapitalisticky provozovaných podniků nepatří do neproduktivních, služebných pracovníků zaměstnanci státních výrobních a obchodních podniků, vědeckých institucí podnikajících na zisk, personálu státních nemocnic a škol, a podniků služeb, ziskových kulturních a sportovních institucí apod., které můžeme zařadit mezi výše zkoumané skupiny šíře či úžeji produktivních pracovníků, příslušníků i spojenců dělnické třídy.

Od Marxových dob také značně stouply nároky na zabezpečení služeb civilizačně nevyhnutelných, přesahujících rámec jednoho systému, jako je např. boj proti kriminalitě, nutná společenská správa a organizace, práce s informacemi, vzdělávání a osvěta apod., takže u pracovníků v této sféře nemůžeme vidět jen jejich ideologickou, politickou, potažmo mocensko-potlačovací stránku jejich společenské role, ale i stránku obecně nutnou, civilizační. Nežřídko se např. u kriminalistů obě stránky jejich role střetávají a i tyto skupiny se stávají volnějšímí spojenci proletariátu. Ještě to zesiluje fakt, že kapitalisté na těchto skupinách výrazně šetří a náklady na ně se snaží přesunout na pracující a maloburžoasií, což mění potenciální spojení v reálné (stávkových policistů, státních zaměstnanců apod.).

V protosocialismu, kde měl stát a jeho základna – aparát komunistické státostrany monopol na tyto obecně nutné funkce a kde objektivně existoval vysoký stupeň objektivní jednoty tříd a skupin, pokud jde o základní zájmy daný společenským spoluvlastnictvím a kde existovala také vysoká rovnost v placení daní a dávek, se role „státní“ služební třídy ještě více relativizovala. Nadto – vládnoucí aparát byl natolik provázaným celkem, kde se v konkrétních štábech, podnicích, institucích, u konkrétních jednotlivců, těsně propojovaly funkce ekonomicko-vlastnické, ideologické i politické, že se v něm dá jen je těžko určit, nakolik jeho složky patřily do bezprostředně (to jen výjimečně) či do zprostředkovaně produktivních skupin produkujících hodnotu a nadhodnotu či zda šlo o skupiny plnící výhradně funkce vyjadřující specifické zájmy vládnoucí třídy a její politické elity, a to na účet státních či stranických, (resp. společenských organizací) získaných přerozdělením mezd. Je ovšem fakt, že s vyčerpáváním možností a progresivity systému se i ve vnímání veřejnosti rozdíl mezi výkonem služeb v zájmu aparátu a obecně potřebných funkcí zvýrazňoval a přenášel i na celé typy pracovišť (kacířství jako záležitost ideologického aparátu, naopak tvrdá obrana systému jako záležitost mocensko-potlačovatelských aparátů, zejména tajných služeb). Přes všeobecné prolínání rolí a funkcí lze tento protosocialistický typ, převážně neproduktivní, služební součásti řídicího aparátu identifikovat. I on byl spojen s ostatními složkami aparátu spojené ovšem s ostatními složkami aparátu oním volnějším prostorem pro svou subjektivitu, projevující se třeba i kontraproduktivně vzhledem k účelu existenční ideologické funkce (volné rozhodování ideologickou funkcí vykonávajících pracovníků o náplni své pracovní doby, přesném zaměření svých výstupů, možnost „šidit“ oficiální funkci a bádát v různých kacířstvech, zejména v takových kacířských učeních, jako byly

³⁵ MARX, K., *Teorie o nadhodnotě sv. I.*, Praha: SNPL, 1958. 174-175, 292,293-294.

autentické texty K. Marxe, B. Engelse, V. I. Lenina, příp. i L. Trockého či Milovana Djilase, o západních autorech nemluvě).

Při zkoumání procesu zahánění a pádu protosocialismu nás samozřejmě zajímá převážně negativní stránka lokální vlastnické subjektivity – únik před plněním plánu, práce vykazovaná „jako“, setrvačnost byrokratických mechanismů, zastírání rozkrádání materiálu a zneužívání pracovní doby atd. Tento prostor však nemusel vždy sloužit omezeným zájmům aparátu jako třídy. Tak jako kriminalista na západě při vyšetřování vraždy nemusí nutně zavírat oči před pachatelem spojeným se zájmy notáblů velké korporace, tak také kriminalista v protosocialismu přes všechny tlaky ze stranického sekretariátu nemusel nutně tolerovat výstřelky papalášských dětí. Tak jako mohl na západní universitě učit marxismus pedagog a badatel odmítající a kritizující mainstreamové prokapitalistické teorie, mohli i učitelé marxismu v protosocialismu buď opakovat dogmata, nebo seznamovat posluchače s vlastním kritickým a proti elitě zaměřeným, i když důsledně marxistickým bádáním. Pro vývoj společnosti to ovšem podstatné nebylo.

Paradoxně bylo zejména ve společenských vědách i v politickém aparátu nemálo těch pracovníků placených za realizaci deformované ideologie a politiky aparátu, ale fakticky se ve své činnosti s touto ideologií rozcházejících a působících proti ní – tedy jakési obdoby chudých kněží jako kontraproduktivních, (z hlediska systémového účelu) rozvracečských, odnoží prohnilé feudálně potlačovací mašinerie. Roli těchto „kacířů“, k nimž jsme patřili i já a moji kamarádi, nelze ovšem přeceňovat, protože žádná progresivní ideologická činnost nemohla překonat diktát negativních praktických zkušeností rodících se ze systému a forem vlády aparátu, zejména v politice. Většina těchto pracovníků - pokud nepodlehla buržoasní ideologii či vědomě či nevědomě nepřešla k prokapitalistickým, zvenčí dirigovaným silám havlovského a bendovského typu, což se dělo v poměrně širokém měřítku (zvláště u obětí normalizace), neměla chuť vystoupit proti systému a spáchat tak i s rodinou společensko-existenční sebevraždu. Bez toho bylo naše kacířství pouhým šepotem, kterému široké vrstvy nemohly rozumět, takže přijímaly buržoasní a dokonce prioritně pravicově liberální ideologii. Na naši obranu lze pouze uvést, že i kdybychom se k té profesní a společenské sebevraždě odhodlali, sotva by se o tom díky péči mocenského aparátu někdo dozvěděl. V tom bylo naše postavení horší než u zvenku řízeného a placeného, spíše pravicového disentu. Jako jediné plus si můžeme připisat snad jen to, že jsme neztratili kontakt se skutečným marxismem a snažili se ho rozvíjet, byť i do šuplíků, a že jsme nepodlehli svůdné a primitivní logice stalinismu, který se po velkém třesku zrodil v části poražených vrstev aparátu a přísál se na KSČM.

Potom, co jsme s využitím našich životních zkušeností stručně připomněli, že představa o jakémsi automatickém odrazu ekonomicko-vlastnického postavení i do myšlení, zejména ideologické orientace, a volního jednání (zejména v politice), se ještě na závěr této kapitoly vraťme k určitému shrnutí charakteristik, které zakládají třídně sociální role jednotlivých tříd i skupin.

Základním výsledkem našeho zkoumání je poznání skutečnosti, že v rámci nedokonale společenské výroby v této boční větvi nekapitalistického vývoje není žádná třída či sociální skupina zásadně oddělena od výrobních prostředků. U všech je však toto spojení více či méně zprostředkováno. Přitom se však projevují i větší či zásadní nerovnosti v možnosti fungovat při vlastnickém jednání nejen jako součást propojeného celku, ale i jako specifický individuální či skupinový subjekt se

specifickým lokálním zájmem. Přitom v celém systému není dostatečně účinný mechanismus sladování těchto lokálních zájmů a aktivit. Trh ve firmě směny hodnot podmíněných užitnou hodnotou působí jen jako sice významný, ale nikoli rozhodující faktor. Je neustále modifikován subjektivními, lokálním zájmem orientovanými aktivitami řídicích štábů, zejména v oblasti centrálního řízení a plánování. Hodnotové mechanismy působí i v živelných, právně problematických či přímo nelegálních podobách a omezeně působí i naturální směna produktů i činností.

Lze rozlišit dvě základní skupiny občanů začleněných v protosocialistické ekonomice.

- 1) vnitřně diferencovaná skupina těch, kdo mají jen takovou subjektivitu, která se naplňuje výkonem profesní činnosti podle směrnic stanovených řídicím aparátem a pod vlivem specifických rolí dalších skupin vybavených vlastnickou subjektivitou, jejíž prospěšnost pro tuto skupinu není v její plné moci. Jádrem této široké skupiny diferencované mírou, ve které je výkon vlastnické funkce spojen s celospolečenským souladem lokálních článků a ve které je vyloučeno prosazování specifické lokální vlastnické funkce proti jiným lokálním funkcím celospolečenského přivlastňování, byl průmyslový proletariát velkých závodů závislých nejvíce na funkci centrálního řídicího a plánovacího aparátu. Z našeho výkladu však vyplývá, že ani u tohoto proletariátu nebyla zájmová vazba na celospolečenské mechanismy řízení, plánování a rozdělování a tedy i na efektivitu celospolečenské ekonomiky příliš silná.
- 2) Množina skupin, kterým jejich postavení v dělbě práce dávalo určitý prostor pro prosazování svých specifických zájmů a ovlivňování zájmů jiných skupin z této pozice – jinými slovy řečeno, skupin, disponujících určitou lokální vlastnickou subjektivitou, možností aktivně, jako subjekt, ale v omezeném rozsahu, disponovat s tou částí společenských zdrojů, která jim byla svěřena. Nejhomogennější z těchto skupin byla masa řídicích pracovníků, značný prostor, zejména v rozdělování, měl pracovníci služeb a obchodu i přímé distribuce (např. přidělování bytů, rozhodování o studijních místech, atd.), ale forem této subjektivity bylo mnohem více, takže hovořit o určité třídě (ovšem odlišné od vládnoucích a vlastnických tříd v systémech založených na soukromém vlastnictví) lze jen u řídicího aparátu v nejširším pojetí – od mistra až po generálního tajemníka. Je přirozené, že jako v každém třídě diferencovaném systému i zde si privilegované třídy a skupiny vytvářely vlastní zkrácené duchovní obrazy reality i politicko-mocenské rituály a normy, přičemž s výhodou využívaly deformovaného marxismu, progresivních prvků, které obsahoval jakožto ideologie dělnické třídy.

IV./2- Družstevní sektor a třída družstevního rolnictva

Naše analýza ekonomických základů protosocialismu i jeho třídě sociální struktury by však nebyla úplná, kdyby nevzala v úvahu fakt, že v protosocialistických zemích většinou ve větší či menší míře a samostatnosti existoval i sektor skupinového vlastnictví, především zemědělská družstva. I v tomto sektoru lze identifikovat skupiny vykonávající určité role v procesu realizace tohoto vlastnictví, souhrnně označované jako třída družstevního rolnictva jakožto vedlejší třídy protosocialistické společnosti. I toto družstevní rolnictvo bylo vnitřně strukturováno a lze na něj s určitou korekcí aplikovat model, který jsme použili v případě spoluvlastníků

v sektoru státním. I zde je možné vlastnický rozlišit družstevní řídicí aparát a masu řadových neřídicích pracovníků - členů družstev, i zde se kromě těchto dvou pólů dají vyčlenit některé specifické skupiny družstevníků pracujících v obchodní sféře či ve službách. Jako méně podstatný, ale existující jev musíme zaznamenat i skupinu zaměstnanců (nikoli členů) družstev.

Při zkoumání procesů realizace skupinového vlastnictví v protosocialismu a jeho dopadu na sociálně ekonomickou – třídně sociální strukturaci společnosti můžeme v zásadě aplikovat výše naznačený model použitý k analýze státního vlastnictví, rozhodně však nikoli mechanicky, ale s významnými modifikacemi, danými i vnějším vlivem státního vlastnictví a vztahem skupinového vlastnictví k trhu. Již sám trh, přes veškerou reglementaci hospodaření družstev orgány centrálního ekonomického i politického řízení, tedy z pozic svérázného průniku a sladění lokálních zájmů aparátu (řídicí aparáty družstev byly více závislé na zájmech aparátu spojeného se státním sektorem než se zájmem kolektivu družstevních vlastníků), měly trh a zbožně peněžní vztahy větší význam pro proces realizace družstevního vlastnictví než ve státním sektoru. Bylo tomu tak proto, že rozdrobení vlastnických jednotek v družstevním sektoru tlačilo na centrální rozhodovací orgány a jejich roli v sladění lokálních zájmů do té míry, že sladění zájmů a proces porovnávání společenské nutnosti a užitečnosti v těchto lokalitách ponechávaly právě samočinnému mechanismu trhu, jakkoli do něj zasahovaly strategickým rozhodováním (o cenách, dotacích, velkých investicích a mzdách apod.). Funkce řízení a plánování zde byly daleko více delegovány na příslušné lokality. Takto delegovaných funkcí se samozřejmě bezprostředně ujímal profesionální řídicí aparát družstev, který ovšem do vzniku velkých spojených družstev z povahy převážně zemědělské výroby či přidružených služeb a drobných výrob nemohl být oddělen od ostatních členů družstva tak dokonale, jako v průmyslu. Tyto bezprostředně motivující mechanismy ale zcela nezaknily ani po slučování družstev do velkých celků a zkušenosti některých velkých družstev (a nejen obligátních Slušovic či JZD Práche) ukazovaly jisté progresivní šance do budoucna. V některých lokalitách dokonce přežívají dodnes, přes velkou nesmyslnou politickou destrukci po listopadu, kterou si klausovská špička snažila vytvořit buržoasní třídní základ.

Vezmeme-li původní klasický model JZD, můžeme i zde rozlišit většinu družstevníků – producentů užitné i směnné hodnoty, se kterou vstupovalo družstvo do celospolečenské prověrky převážně trhem či regulačními direktivami. Převládaly zemědělské produkty, čím dále tím více ale sílil i sektor nedostatkových služeb, které v ekonomice chyběly. Jen v agrokomplexech se v družstevní formě začala produkovat i věda (např. biotechnologie v Slušovicích vyvážená i na Ukrajinu) Ponecháme-li pro danou dobu stranou změny v charakteru práce po nástupu vědecko-technické revoluce a zůstaneme-li u klasického zemědělského podnikání s vysokým podílem fyzické práce (později více a více nabývající charakteru obsluhy strojů – kombajny, traktor, mechanizované dojení apod.), vidíme, že většina družstevníků se nemohla příliš angažovat v řízení a formování vlastnické strategie a byla závislá na zprostředkovací roli družstevního řídicího aparátu (nemluvě už o roli aparátu centrálního státního řízení realizovaného nejen formálně státními institucemi, ale i aparátem komunistické strany, který měl dominantní roli). Přesto však možnost ovlivňovat celodružstevní vlastnické rozhodování na vesnici byla rozhodně větší než v průmyslovém závodě, už jen vzhledem k spjatosti denního života řídicích pracovníků a jejich rodin s vesnickou komunitou. Rizikem pro hospodaření družstva ovšem zůstávaly nejen přírodní

podmínky, ale i, srovnatelně s živelními pohromami, rozhodnutí centrálních orgánů, které družstevní řídicí aparát musel respektovat, ať byla moudrá či nikoli (viz neblahé zkušenosti s chruščovovskou kukuřičnou kampaní, z SSSR necitlivě přenášenými formami setí, ale i rozhodnutími o cenách, mzdách apod. Životní úroveň i míra seberealizace těchto většinových družstevníků byla tedy obdobně jako u dělníků v průmyslu závislá na vlastnické aktivitě řídicího aparátu, schopné zhodnotit či znehodnotit práci družstevníků a efektivitu zacházení s věcnými prostředky. Jejich možnost ovlivnit tento proces byla o třídu nižší než u družstevního aparátu, který mohl navíc své specifické zájmy uspokojit i jinak než při optimálním zhodnocení produkce družstva, nemluvě už o možnosti určitých privilegií při rozdělování mzdy a zisku.

Tedy – prozatím jsme na podmínky družstevního vlastnického sektoru celkem bez problémů aplikovali model uplatněný při analýze sektoru státního a jím podmíněné třídně sociální struktury. Na jedné straně jsme dostali jakousi „družstevní dělnickou třídu“, která nemá zvláštní subjektivitu a její sebepotvrzení jakožto vlastníka je dáno hospodářským výsledkem konkrétního družstva jako celku ovlivňovaného nadto ještě subjektivitou článků řídicího aparátu ve státním sektoru a trhem, regulovaným převážně z pozic zájmů řídicího aparátu státního sektoru. Obdobně jako v státním sektoru i tato družstevní dělnická třída se prací nezbavuje svého vlastnictví, jakkoli formálního, a svou profesní činností tvořící UH i SH se v každém cyklu v této své roli potvrzuje. Na druhé straně tady máme řídicí aparát družstva, který má předchozí určení s družstevním dělníkem společné, zároveň se však uvnitř družstva výkonem své profese potvrzuje jako zvláštní bezprostřednější vlastník, jehož zájem se nemusí kryt se zájmem celého družstevního kolektivu, i když je tímto celodružstevním zájmem omezen daleko těsněji než řídicí aparát ve státním průmyslovém podniku. Významným momentem je, že v družstvu aktivně ovlivňuje „dohodu“ o hodnotě jako jednotce poměrování užitečnosti, nutnosti uvnitř družstva vynaložené živé i mrtvé práce. Činí tak samozřejmě v rámci vyšší, „celospolečenské dohody“, resp. dohody vlastnických dominujících tříd a za vyšší míry spoluúčasti družstevní dělnické třídy, než je tomu ve státním průmyslovém podniku, resp. ve společnosti vůbec. Svou profesní činností spojující produkci užité hodnoty s produkcí hodnoty, resp. hodnoty směnné, může aktivněji než většina družstva činit produkt více či méně užitečným a na druhé straně ho zhodnocovat či znehodnocovat. Z tohoto postavení vyplývá potenciální zájmový rozpor mezi oběma kategoriemi družstevníků i spojovací můstek mezi aparátem státního i družstevního sektoru, který samozřejmě nemusí být antagonistickým rozporem. Družstevní vlastnictví a z jeho podstaty plynoucí manévrovací prostor i pro neřídicí pracovníky, větší role ekonomického živelního mechanismu trhu při vlastnickém sebepotvrzování s dopadem na životní úroveň a realizaci, naopak sebou nese možnost realizace družstevních zájmů v rozporu s dělnickou třídou a dalšími pracujícími ve státním sektoru a tedy i možnost různých projevů tohoto rozporu v politice, ideologii, morálce, právu apod.

I uvnitř družstevního kolektivu, budeme-li mít na paměti nejen společné, ale i zvláštní rysy družstevního vlastnictví ve srovnání se státním, pak můžeme dále diferencovat mezi družstevníky podle kritérií hodnotové produktivnosti jejich práce a postavení. Zvláště u původních malých družstev byla značná část nepočteného řídicího aparátu součástí **pracovníků produktivních** – jak ve smyslu tvorby konkrétní užité hodnoty (nejeden agronom se musel v případě potřeby chopit motyky či sednout za traktor a zootechnik naopak vidlí, aby složil krmivo či vykydal hnůj, a i

kdyby toho nebylo, jeho řízení mělo v sobě v daném čase daleko více prvků bezprostředního dirigování pracovního procesu než role „družstevního pohůnka“ - sledování dodržování dohodnutých vlastnických rozhodnutí, např. o nerozkrádání družstevního majetku

Většinu řídicích pracovníků však stále více dělba práce a její rostoucí náročnost vytlačila do role zprostředkovaně produktivních pracovníků produkujících pouze hodnotu – formujících vlastnické podmínky realizace výrobního procesu, volbu podnikatelské strategie, alokace zdrojů, finanční toky, obchodní podmínky, účetnictví, ale také jednajících s nadřizenými orgány a orgány celospolečenského řízení v centrální či regionální rovině.

Již od prvních krůčků protosocialistických družstev existoval i **neproduktivní řídicí aparát**, ovšem zanedbatelný. Předseda stranické organizace nebyl uvolněný, patřil k managementu družstva a tak či onak se podílel na práci i produktivním řízení, jinak by ve vesnické komunitě nevydržel. Teprve mnohem později přibývaly školky a jesle, knihovny apod., kulturní zařízení apod., kde ovšem dost dobře nebylo možné mluvit o řídicím aparátu, ani tito neřídicí neproduktivní pracovníci nebyli nijak početní. Novou kapitolu v této oblasti začala psát až velká sloučená družstva a agrokomplexy, ale i později nehrála tato sociální skupina v celospolečenském rámci žádnou roli, stejně jako skupina zaměstnanců – nečlenů družstev.

Tím můžeme uzavřít tu nejpodstatnější kapitolu analýzy protosocialismu a získat základ pro odpověď i na otázku charakteru procesu proběhlého v ČSSR v l.1968-69. Po Marxově vzoru jsme, jak doufáme, rozkryli charakter produktu vyráběného za protosocialismu a ve kterém byl koncentrovaně vyjádřen i charakter zbožně peněžních vztahů. Podobně jako Marx v Kapitálu jsme přitom pochopili a vyložili systém vlastnických vztahů a aktivit probíhajících v protosocialistické ekonomice a determinujících charakter celé společnosti, pochopili jsme a snad i dobře vyložili charakter základních třídně sociálních, vlastnických i nevlastnických rolí jednotlivých tříd i sociálně ekonomicky, vlastnický specifických skupin. Postupovali jsme s maximálním využitím metody i metodologie Marxova Kapitálu i dalších revolučních myšlenek klasiků teoreticko-logicky reprodukovat jádro výrobních vztahů i třídně sociální struktury protosocialismu, jako jistého omezeně progresivního, vedlejšího prototypu cesty ke komunistické společensko-ekonomické formaci. Čtenář, zvláště ten, který něco z díla klasiků zná a není negativisticky orientován jak stalinskou, tak buržoasní ideologií, která mu brání porozumět našemu (i klasiků) způsobu uvažování, necht' posoudí, nakolik se nám to podařilo.

V. Protosocialismus a Pražské jaro

V. /a – Protosocialismus – svébytná dějinná linie

Porovnáme-li výsledek naší analýzy – ekonomicko-vlastnický model a třídně sociální strukturu systému, který celé generace považovaly za socialismus, za jeho jediné možné vtělení, docházíme k následujícím výsledkům:

1. skutečnost, že daný model lze jako postižení obecné, společné podstaty aplikovat na všechny konkrétní podoby tohoto systému, včetně těch asijských i Kubu, by měl přesvědčit ty „dogmatické“ či „ortodoxní“ marxisty či socialisty, kteří nezvládli vztah obecného a zvláštního, internacionálního a národního, a snaží se problémy minulého systému vysvětlovat národními a kulturními specifiky a jen kvantitativně se lišící rozdíly mezi sovětským, jugoslávským, čínským či kubánským

modelem považovat za odlišné kvality a po pádu systému skládat pošetilé naděje v čínskou či korejskou cestu k socialismu. Vědce nedůstojné, je reagovat na antikomunistické přiřazování ke “komunismu“ jedné z mnoha forem zešílení rolnických mas a s nimi spojených intelektuálů, jakým byl Pol-Potův režim v Kambodži, kde se nestačil rozvinout ani protosocialismus, jak jsme ho rozebrali.

2. Musíme jednoznačně odmítnout všechny spekulace a snahy vysvětlit rozpor mezi realitou a projektem klasiků pomocí bezprostředně přejímaných dějinných analogií z minulosti – analogií s asijským výrobním způsobem, feudalismem, kapitalismem, zejména monopolním. Shody jsou jen zdánlivé, případně způsobené tím, že některé mechanismy se táhnou řadou formací založených na soukromém vlastnictví, i když se modifikují. Zato rozdíly ve vlastnických vztazích a zbožně-peněžních vztazích, nemluvě už o třídní struktuře, jsou podstatné, ovšem jen pro toho, kdo nepodlehł ideologii řídicího aparátu. Mnoho různých autorů už poukázalo na druhou stránku specifiky minulého systému – na jeho odlišnost od projektu klasiků i širších humanitních ideálů a hodnot lidstva. Tímto problémem jsme se zabývali v jiných textech. Jde skutečně o svébytný formační útvar a v teoretické abstrakci lze vytvořit model jiného „socialismu“, který se bude shodovat s poznatky klasiků a v praxi překoná ta negativa, která, v náležitém zvětšení buržoasní propagandou poškodila přitažlivost socialismu i marxismu ve vědomí lidí, včetně neprivilegovaných tříd.

3. Tato formační specifika minulého systému ovšem dělá problémy i při volbě kategorie, která by ho označila. U řady autorů, kteří nepovažují minulý systém za jakousi variantu soukromého vlastnictví, ani v něm nevidí jedinou možnou formu socialismu, ke které je nutné se vrátit, se při volbě shrnující kategorie projevuje snaha postihnout i termínem tu zvláštní dvoupólovost minulého systému, jeho vazby na minulost i budoucnost lidstva. Z nabízených označení se díky našemu setrvávání na pozicích víceliniového pojetí dějin zdá být nejkorektnějším termín “protosocialismus“. Vystihuje totiž jak jeho odlišnost od kapitalismu, skutečnost, že šlo o jednu, i když trvale neudržitelnou možnost negace kapitalismu, ale také skutečnost, že tím podstatným pro jeho hodnocení a místo v dějinách je objektivní směřování společnosti k negaci kapitalismu. Tento pojem navozuje i u laiků představu známou z technických věd – že totiž šlo o prototyp, první nedokonalý model nekapitalistické společnosti, na kterém je nutné dále pracovat.

V. /c- Protosocialistické revoluce

4. Je logické, že i sociální revoluce, které otevřely přímo či zprostředkovaně cestu ke vzniku tohoto systému, by měly nést jeho název, tak jako revoluce, které svrhávaly feudalismus a otvíraly cestu ke kapitalismu, nazýváme revolucemi buržoasními přes iluze současníků a tehdejších neprivilegovaných tříd. Na tom nic nemění skutečnost, že oba typy revoluce byly vždy určitou dialektikou možného a skutečného. Ve Francii došlo k Babeufovu „spiknutí rovných“ ztělesňujícím možnost, ale nereálnost vývoje k socialismu (nebo jen k protosocialismu), stejně jako Kronštadt a aktivity dělnické opozice v ruské revoluci ztělesňovaly možnost, ale nereálnost vývoje ke skutečnému socialismu a reálná byla a obstála pouze revoluce protosocialistická. Francouzská buržoasní revoluce měla svůj thermidor i napoleonskou éru, protosocialistická revoluce zase stalinismus a na něj navazující snahu roznést protosocialismus do světa ve formě povrchně zabezpečené expanze SSSR.

Skutečná socialistická revoluce se stává reálnou možností až na bázi zásadních převratů ve výrobních silách v rámci VTR a dnes 4. průmyslové revoluce a také úměrně zásadnímu přezbrojení industriální dělnické třídy na kognitariát, a to

v kontextu globalizace. Je tudíž jasné, že skutečná socialistická revoluce nebude mít tu podobu, jako měly revoluce protosocialistické a že strašení širokých vrstev občanů minulými formami revolučního boje je jen dalším zoufalým aktem buržoasní ideologie.

5. Jistě by se při uplatnění naší metodologie daly porovnat i projevy krize protosocialistického systému, i když byly v určitých etapách vývoje systému a v určitých zemích promíchány s pokračujícím třídním bojem proti buržoasii domácí i zahraniční. Přesto odrážejí vyzrání nového systému i jeho vnitřních rozporů, zejména prohlubující se rozpor mezi řídicím aparátem na jedné straně a ostatními třídami a skupinami na straně druhé. V tomto smyslu bylo Pražské jaro kvalitativně nejčistší formou odporu široké národní a lidové fronty zahrnující i část řídicího aparátu proti systémovým vadám protosocialismu, která ještě plně zůstávala v rámci systému a dokonce při politické hegemonii komunistické strany. Další formy protisystémového odporu už stále více probíhaly pod ideologickou i fakticky politickou dominací sil, dirigovaných světovou kapitalistickou soustavou a zahraničním kapitálem, a to paradoxně i za tak vysoké aktivity dělnické třídy, jaké bylo dosaženo Solidaritou v Polsku

Analýza tedy potvrzuje naši hypotézu o protosocialismu jako zvláštní, relativně samostatné formaci se svébytnou formou vlastnictví, ovšem nikoli soukromého, specificky modifikovanými hodnotovými vztahy, se specifickými třídami a skupinami, kde vznikaly i specifické politické struktury, formy ideologie, morálky, práva atd. Tato formace byla rozporným útvarům. Na jedné straně byla progresivním krokem za rámec kapitalismu a soukromovlastnické vykořisťovatelské společnosti jako takové vyplývající z jeho rozporů, projevem nespokojenosti subjektu, zejména industriálního dělnictva, projevem vůle těchto sil. Na druhé straně byl podvázán mateřskými znaménky takového rozsahu, jako je úroveň výrobních sil (industrialismus) a stará společenská dělba práce znemožňující skutečnou rovnoprávnost. Proto se stala pouhým prototypem socialismu a nikoli socialismem, skutečným.

I kdybychom se v tomto obecném konstatování shodli s případnými čtenáři či posluchači, stále ještě nás od nich může oddělit hluboký příkop, ke kterému jsme se dosud explicitně nevyjadřovali.

V. /d-Možnost či nemožnost přechodu od protosocialismu ke skutečnému socialismu a historické místo Pražského jara

Tímto dělicím prvkem by se mohla stát takové či onaká odpověď na otázku objektivní reformovatelnosti systému, přerůstání odporu proti nedostatkům systému do skutečné socialistické revoluce nahrazující protosocialismus socialismem, Na tom závisí i správné hodnocení Pražského jara z širších historických souvislostí. Je o to, zda šlo o sice ne dost silný a úspěšný ale přesto reálně možný progresivní proces, jakým byla i Pařížská Komuna, který i tak prospěl progresivnímu vývoji, nebo zda šlo o pokus sice hrdinný a obdivuhodný, ale bezperspektivní z hlediska reálné historické možnosti, jako v různých dočasně vznikajících utopických společenstvích typu jezuitské republiky v Paraguayi či husitského Tábora s káděmi, čínské říše tchajpchingců apod. Tato zdánlivě příliš teoretická a abstraktní otázka má i obecnější podobu, která stále ještě vyvolává bouřlivé emoce zejména v těch generacích, které

system reálně tvořily, rozvíjely a hájily, aby byly na sklonku života bezohledně uráženy, označovány za zločince, občany druhé kategorie apod. Ve vědomí příslušníků těchto generací nabývá podoby otázky – žili jsme zbytečně? Obětovali jsme leckdy zdraví, rodinu, osobní prospěch apod. ve jménu nesmyslu, nerealizovatelné utopie? Není divu, že v těchto kalných vodách loví vědomě či podvědomě stalinismus ztělesněný řadou příslušníků bývalého aparátu, kteří se nijak nepoučili z nedostatků systému i z vlastních chyb, kteří se vehementně prohlašují za jediné pravé komunisty, kádrují ostatní a již jen svou přítomností na akcích diskreditují stranu a znehodnocují úsilí normálních, poctivých komunistů a brzdí proces skutečné analýzy. Jsou dnes faktickým spojencem, někdy až potenciálně fašistických sil. Bez ohledu na buržoasní i stalinské dezinterpretace však problém sám existuje a je třeba se k němu vyjádřit.

Je třeba si položit dvě zásadní otázky:

1. Změnilo se do r. 1968 něco z těch objektivních systémových charakteristik, díky kterým vznikl (poprvé v r. 1917 a dále v Rusku) pouhý protosocialismus místo skutečného socialismu a které protosocialismus jako vedlejší linii vývoje vymezovaly (industriální úroveň výrobních sil, stará dělby práce, nerovná objektivní možnost tříd a skupin vykonávat funkce společenského vlastníka)?

2. Disponovala intelektuální fronta roku 1968 poznáním podstatných charakteristik protosocialismu a měla realizovatelnou představu, jak z vedlejší linie přeskočit na hlavní?

Pokud jde o první otázku, podle našeho názoru zní odpověď na ní jednoznačně „Ne“. Od 40 let sice dochází ve výrobních silách k významným změnám, k silnému toku kapitálových investic do vědy a mohutnému toku inovací, které dávají tušit změnu kvality nejen výrobního procesu a vědecko-technického procesu, ale i role člověka a ve výrobě směrem, který předvídal Marx v *Grundrissech*³⁶ a které jen matně a deformovaně odrážely módní západní teorie industriální, postindustriální technotronní apod. revoluce. K masovému dopadu těchto inovací ve výrobním procesu do každodenního procesu výroby a jejího pokrytí lidským faktorem, který by se promítl v profesní struktuře a podryl i sociálně ekonomické aspekty dělby práce a realizace vlastnictví však i na západě dochází až počínaje 70 lety, a protosocialistické země jsou v tomto smyslu ještě více v zajetí industrialismu, pokud vůbec nedokončují industrializaci. Ani ČSSR se z tohoto stavu nijak nevymyká, i když právě zde v této době vystupuje nejvíce do popředí hluboká systémovost nedostatků protosocialismu a to nejen v politice, ale hluboko v ekonomice. I zde se nijak nemění profesní i třídně sociální struktura protosocialismu, nevzniká disponibilní čas pro neřídící pracovníky, aby se mohli reálně zapojovat o výkon vlastnických funkcí, diktatura řídicího aparátu, byť i v poměrně pohodlné podobě, trvá. Je ovšem skutečností, že vývoj výrobních sil posunul možnost nahrazení protosocialismu skutečným socialismem z oblasti utopie do roviny reálné, i když ještě nepravděpodobné možnosti. Milovníky historických analogií bychom mohli potěšit konstatováním, že v r. 1968 byla možnost vzniku skutečného socialismu ve srovnání s Kronštadtem obdobná, jako byla v době Pařížské Komuny možnost vzniku protosocialismu podstatně reálnější než v době Babeufova spiknutí.

Podstatně složitější je odpověď na druhou otázku, která by vyžadovala specifickou analýzu dobového diskurzu, kterou nemůžeme provádět.

³⁶ MARX, K., *Rukopisy „Grundrisse“ sv. II.* Praha: Svoboda 1974, s. 333-344. ;

Stav poznání problémů a nedostatků protosocialistické společnosti konkrétně v ČSSR v 60 letech, v době tzv. novotnovské renesance, rozhodně nelze podceňovat, zvláště ve srovnání s padesátými léty. Netroufáme si už ale srovnávat tento stav se stavem poznání v intelektuálních špičkách sovětské společnosti dvacátých let, který ovšem překryla a na dlouhou dobu zmrazila stalinská zima, ve které ve vědomí společnosti jako celku naopak zakořenily základy stalinského pseudomarxismu, jakožto ideologie řídicího aparátu protosocialismu (včetně stalinismem převzatých prvků trockismu – viz Preobraženského teorie původní socialistické akumulace).

Na druhé straně ovšem trockismus (včetně jeho poválečného rozvíjení Djilasem a Deutscherem) sehrál svoji svébytnou roli. Svou teorií „ukradené“, „odcizené“, „ztracené“ či „nedokončené“ revoluce a „nové třídy“ se poznání podstaty systému přiblížil nejvíce. Bohužel mu v jeho počátcích vadila přílišná zaujatost specifickou sovětské politické elity a tudíž i soustředění pozornosti na politickou stránku její privilegovanosti a omezenosti. Chyběl mu politicko-ekonomický marxistický přístup objasňující určující základy protosocialismu a role třídy řídicího aparátu, v trockistickém podání příliš zúženého na politicko-mocenské špičky a mechanismy. Tomu se nevyhnuly ani podstatně tvořivější osobnosti trockismu z poválečné doby a trvalo velmi dlouho, než rozumnější trockistické proudy začaly spojovat to nejdůležitější – teorii „nové třídy“ a „samosprávné vlastnictví dělnické třídy“. Prvky vlivu tohoto neotrockismu v různých modifikacích v diskursu 60 let v ČSSD a za Pražského jara už ovšem k dispozici byly, ale nepředstavovaly tam mainstream. Pravděpodobně nejbliže měli k této linii diskursu radikálové typu Petra Uhla, Luboše Kohouta a Evžena Bondyho³⁷, z nichž zejména Petr Uhl dokázal překročit přehnaně politické zaměření trockismu a tvořivě aplikovat prvky marxismu a došel ke k programu samosprávy,³⁸ pak jako první podnikl i praktické kroky proti normalizačnímu procesu, a to i po jeho vítězství. Za to zaplatil léty vězení.

Vzhledem ke stalinské perzekuci a v podstatě i nezájmu západních ideologických center se trockismus u nás nemohl rozvíjet a pronikat do mas. Jak jsme již uvedli výše, masy se k tomu stupni poznání, ke kterému dospěl trockismus přes teoretickou abstrakci a „velkou politiku“ (nová třída), dostával přes nejprimitivnější empirické poznání a určitý „třídní instinkt“ (nová šlechta, dělnická třída si užívá prostřednictvím svých představitelů).

Z diskursu dvacátých let v SSSR ovlivňovaly podle našeho názoru československý diskurs (hlavně přes polské, možná i jugoslávské a maďarské zprostředkování) nejvíce různé plodné debaty týkající se vztahu plánu a trhu, které měly nejbliže k akutnímu vidění denních problémů, které řešila progresivní část řídicího aparátu v ČSSR, jejíž zájmy i světa vyjadřovali zejména různí „rebelové“ mezi ekonomy (katedra politické ekonomie Právnické fakulty UK, obdobně celá plejáda plodných ekonomů na ČVUT³⁹ i VŠP UV KSČ, sociologové typu P. Machonina,⁴⁰ D. Slejšky⁴¹,

³⁷ BONDY, E., *Otázky bytí a existence*. Praha: Svobodné slovo, 1967.
BONDY, E., *Útěcha z ontologie*. Academia, Praha 1967.

³⁸ UHL, P., *Program společenské samosprávy*. Kolín n. Rýnem: Společné vydání Index (Kolín nad Rýnem) ve spolupráci s informačními materiály (Západní Berlín), 1982.

³⁹ CHLUMSKÝ, Jiří, JANIŠ, Jindřich. *Státně kapitalistické tendence ve vyspělých zemích*. Praha: Vyd. ÚV KSČ. 1965.

I. Dziedzinské⁴², aj.). Politicky nejvýznamnější osobností schopnou spojovat diskurs o plánu a trhu s otázkami podnikové samosprávy byl Ota Šik⁴³. Za největší praktický úspěch Pražského jara považujeme fakt, že diskurs o reformě systému byl v podvědomí současníků spojován právě s Šikem (samozřejmě i mnoha jinými, nejspíše i teoreticky plodnějšími) a myšlenkou zaměstnaneckého vlastnictví, která byla i prakticky realizována v podobě zákona o podniku. Na věci nic nemění fakt, že prvky podnikové samosprávy byly za normalizace udupány v praxi a dehonestovány v propagandě (omezenost skupinového vlastnictví, proudhonisms, maloburžoasní iluze jdoucí proti proudu koncentrované výroby, atd.) a v éře přestavby se neuchytily. Stalinismus pohrobků protosocialismu konvenující setrvačnosti negativních zkušeností bývalých řídicích pracovníků majících výrazný podíl na členské základně KSČM pak plynule přenesl tuto dehonestaci i do politiky a ideologie KSČM.

Šedesátá léta a rok 1968 jako jejich vyústění však jsou i obdobím, kdy po odsunu značné části stalinských přístupů z oficiální ideologie i formálního i neformálního diskursu intelektuálů začaly uvolněné místo zaplňovat nejrůznější teorie západní provenience, a to již zmíněné variace na téma industriální, ale už i postindustriální společnosti opírající se o technologický determinismus, sociologie dodala stratifikační pojetí společenské struktury nenápadně nahrazující třídní strukturaci založenou na vlastnických rolích strukturací profesní, případně eklekticky míchající dohromady zkeslené vlastnické, jako určující chápané profesní znaky a strukturací dle vědomí a sebeidentifikace lidí. Přímo papežem tohoto proudu, který nezmizel za normalizace (jeho politicky angažovaní průkopníci ovšem ano) a do dneška ovládá celé generace sociologů, se stal Pavel Machonin a jeho současným vtělením je Jan Keller⁴⁴ přes v zásadě levicové postoje obou (jinak sem patřili či patří i J.Večerník, P. Matějů, M.Tuček, F.Zich, aj.) V rámci těchto dobových přístupů byla zrelativizována role dělnické třídy i existence tříd a třídního hlediska a podtržena role nesprávně pojímané profesní skupiny inteligence.

Svou roli sehrála i Mannheimova teorie deideologizace, která sice pomohla zpochybnit stalinismus jako nejvyšší pravdu, ale relativizovala možnost pravdivosti a vědeckosti marxismu.

Západní ekonomové dodali opuštění teorie pracovní hodnoty a soustředění pozornosti na behavioristické chování subjektů nabídky i poptávky plus matematické modely zahrnující podstatné prvky role trhu a zbožně peněžních vztahů. Z tohoto zrna, v šedesátých letech ještě regulovaného vlivem prvků marxismu v oficiální

CHLUMSKÝ, J., CHYBA, A., JANIŠ, J., RUMLER, M., SLÁDEK, J., SMETANA, L., URBAN, L. *Kapitalismus našeho věku*. Praha: NPL. 1966. 423.

⁴⁰ MACHONIN, P. A KOL., *Sociální struktura socialistické společnosti: sociologické problémy soudobé československé společnosti*. Praha: Svoboda 1966.

⁴¹ SLEJŠKA, D., *Možnost samosprávného modelu v našich podmínkách*, Filosofický časopis, 1969/3.

⁴² DZIEDZINSKÁ, L., *Intelligence a dnešek*. Praha: Melantrich. 1968.

⁴³ ŠIK, O., *Ekonomika, zájmy, politika*. Praha: NPL. 1962.

ŠIK, O., *Plán a trh za socialismu*. Praha: Academia. 1967.

ŠIK, O., *K problematice socialistických zbožních vztahů*. Praha: Nakladatelství ČSAV. 1964.

⁴⁴ KELLER, J., *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010.

ideologii, posléze vzklíčila vlna neokonzervatismu a neoliberalismu, která zlikvidovala nejen oficiální ideologii, ale marxismus vůbec.

Největší úspěch však měli politologové s liberálním pluralismem, který zdánlivě nejbezprostředněji reagoval na problémy protosocialismu a nabízel nejpochoptitelnější a zdánlivě nejsnáze realizovatelná řešení. Jeho papežem a Vatikánem, ovšem zdaleka ne jediným věroučným centrem, se stal Zdeněk Mlynář a jeho tým.⁴⁵

Doufáme, že tento přehled nevyznívá nijak dehonestujícím způsobem z povýšeného odstupu téměř 60 let. Sami jsme byli jako mladí studenti součástí tohoto ideového proudění a mýlili se. Nelze však pominout oněch 60 let následného poznání, máme-li odpovědět na výše uvedenou otázku reformovatelnosti protosocialismu.

Shrňme si ideové proudy, které se protínaly na jevišti zvaném Pražské jaro a mísily se s nově objevovaným marxismem a zrekapitulujme si, co mohly nabídnout pro poznání protosocialismu a cest jeho přetvoření v socialismus skutečný. Pak bude naše odpověď na otázku, zda dobové poznání poskytovalo potřebné poznatky o protosocialismu a jeho přetvoření opět znít: "Ne." Ovšem s výhradou, že jde jen o pracovní hypotézu zakládající se na zachycených dobových zkušenostech a vzpomínkách, případně na kvalifikovaném studiu, ale věnovaném jiným problémům, bez potřebného obohacení studiem později vzniklých pramenů, bez odkazů apod.

Podle naší hypotézy dobové poznání vcelku dostatečně popisovalo jevy, které byly projevem systémových nedostatků, ale nebylo schopné zobecnit tyto jevy a zrekonstruovat procesy ideálně, v hlubinných abstrakcích. Tak podstatné momenty, jako je nedokonale společenské přivlastňování si výrobních prostředků charakterizované Marxem v pasážích o hrubém komunismu⁴⁶ byly známy, ale nedostatečně aplikovány na realitu, nebyly přesně spojené s třídami a skupinami, existence třídy řídicího aparátu byla sice tušena, ale chápána příliš politicky, bez politicko-ekonomické charakteristiky jejího způsobu vlastnění, sám pojem vlastnictví nebyl sice chápán výlučně právně, ale nebyl taky chápán jako role, důvod lokálního zájmu a nespolečenskosti jednání řídicího aparátu nebyl odhalen, byl příliš subjektivizován, psychologizován, moralizován.

Leninovo poznání možnosti existence neantagonistických tříd a nového, od vykořisťování odlišného způsobu vlastnění řídicím aparátem nebylo dostatečně bráno v úvahu a naopak byl přeceněn proces sblížování tříd a skupin.⁴⁷ Nebyl jasný rozdíl mezi profesní a třídně sociální strukturalizací, za třídy byly dosazovány profesní skupiny nebo politické elity. V důsledku toho nebyly jasně poznány zájmy tříd a vlastnický specifický skupin, což znemožňovalo formovat adekvátní třídní politiku a ideologii.

U podnětných myšlenek i praktických činů v oblasti podnikové samosprávy chybělo propracování systému až do nejvyšších pater společenského řízení, chybělo poznání, jak v souladu s celospolečenským zájmem sladit zájmy lokálních řídicích štábů, jak zainteresovat řídicí štáby na tomto propojení. Chybělo správné a vžité pochopení základních kategorií politické ekonomie, zejména rozdílu mezi hodnotou a nadhodnotou na jedné straně a užitnou hodnotou na straně druhé.

⁴⁵ MLYNÁŘ, Z., *Československý pokus o reformu 1968 : Analýza jeho teorie a praxe* (1975)
MLYNÁŘ, Z., *K teorii socialistické demokracie* (Praha:1961)

⁴⁶ MARX, K., *Ekonomicko-filosofické rukopisy z r 1844*. Praha:Svoboda.1978.s.74-77.

⁴⁷ RUTKEVIČ, *Proces sblížování tří a sociálních skupin*. Praha: Svoboda. 1985.

ROŠKO, R., *K teorii sblížovania robotníckej triedy a inteligencie*. In: Sociologia 1986/2.

A především – nebyl dostatečný zájem a pochopení významu každodenní vlastnické aktivity neřídících vrstev a naopak volného prostoru pracovníků služeb, obchodu, nadstavbové inteligence aj i řídicího aparátu. Nebyly identifikovány zásadní společenské rozpory, nemluvě už o zpracování postupů k jejich řešení. S rolí dělnické třídy v realizaci vlastnictví se nepracovalo a ona sama si ji ani neuvědomovala a nepožadovala ji. V politické sféře uvěřila pluralismu a lpěla na spíše povrchních symbolech svobody a demokracie (osobnosti, instituce). Své zájmy byla schopná prosazovat jen přes řídicí aparát a další privilegované skupiny – zejména pracovníky masových sdělovacích prostředků, část intelektuální fronty, zejména umělce, spisovatele, apod.

V. /e - Pražské jaro – převážně politický reformní proces ve vedlejší větvi dějinného vývoje – protosocialismu, netransformovatelnému na skutečný socialismus

Jestliže si tedy shrneme odpovědi na obě otázky, docházíme k následujícím závěrům:

1. Úroveň výrobních sil nadále limitovala možnost rovnoprávného podílu společenských tříd a skupin na vlastnických aktivitách a tedy i sjednocování jejich zájmů.
2. Jedinou reálnou možností mezi možnými formami vlastnictví na této bázi (pokud vynecháme soukromé vlastnictví, hlavně kapitalismus) bylo protosocialistické vlastnictví zprostředkované řídicím aparátem i s jeho nedokonalými formami propojování lokálních funkcí a zájmů a omezenou rolí trhu.
3. Ekonomická realita diktovala i společenskou hegemonii, kterou nemohl mít nikdo jiný než právě řídicí aparát. Aktivní roli ale dávalo postavení v dělbě práce i dalším skupinám. Právě početné složky řídicího aparátu a především další skupiny vědecké a umělecké inteligence vybavené výše zmíněným manévrovacím prostorem a lokální vlastnickou subjektivitou výrazně cítily nemožnost vládnout či existovat postaru. Svedly tedy úporný boj s těmi složkami řídicího aparátu, zejména v politických špičkách a mocenském aparátě, které se nechtěly starého způsobu centrálně direktivní a nedemokratické vlády vzdát. Tento jejich boj, který vedly nejen v národním měřítku, ale i v měřítku celé socialistické soustavy, byl přirozeně komplikován silným vlivem konkurenčního kapitalistického systému pokoušejícího se aktivizovat zbytky poražené domácí buržoasie a s ní spojených vrstev a dávajícího tím silné argumenty do rukou konzervativních protosocialistických elit, zejména elity sovětské, hluboce dotčené ve svých velmocenských zájmech. Do srpna 1968 vysloveně protisocialistické síly (K 231, KAN, atd.) skutečně existovaly, ale byly zanedbatelné a musely se maskovat všeobecně převládající podporou obrodného procesu. V dalším vývoji by jistě zesílily a hledaly si ekonomickou základnu.

Daleko větší problémy však působila stranickým reformátorům určitá anarchizující živelnost ostatních privilegovaných skupin, zejména umělecké a společenskovědní inteligence a pracovníků sdělovacích prostředků. Tyto skupiny, které krize protosocialismu vynesla do čela společenského pohybu aparátu a inteligence měly naprosto nedostatečné výchozí poznání podstatných prvků protosocialistického systému v oblasti vlastnictví. Musely proto reagovat za pochodu, živelně, přičemž přejímaly i různé recepty z konkurenčního kapitalismu (pluralitu politických subjektů, která v daných souvislostech musela působit destruktivně).

Vůbec největším problémem nejen roku 1968, ale celého protosocialismu, ve všech zemích, byl fakt, že tento systém nezrodil třídu, která by již v lůně protosocialismu byla zájmově spojena s novou pokrokovou formou společenského vlastnictví a stala se hegemonním subjektem dalšího revolučního pohybu od protosocialismu k skutečnému socialismu. Dnes víme, že tento proces je nemožný bez rozvoje samosprávného, zaměstnaneckého vlastnictví a vzniku třídy samosprávných vlastníků, která by byla potřebným vůdčím i integrujícím faktorem. Hlavní příčinou, proč ztroskotal reformní pokus v r. 1968, tedy nebyla pouze zdánlivě nesporná skutečnost, že byl převálcován tanky armád dirigovaných konzervativními elitami okolních protosocialistických států. Byla to skutečnost, že reformně orientované části privilegovaných vrstev protosocialismu, které měly v celém procesu reformy hegemonii, nemohly být konstruktivním nositelem pohybu vpřed. Dělnická třída a družstevní rolnictvo byly sice schopny jim pomáhat, nikoli však je nahradit.

4. Nedokonalost ekonomického propojování lokálních funkcí i nadále vyžadovala výraznou integrující roli a homogenost politiky, což při nerovnosti postavení tříd a skupin nadále předpokládalo diktaturu řídicího aparátu a její politický výraz – vedoucí úlohu komunistické strany. To ale vytvářelo i napětí a podhoubí pro politický boj vycházející z rozdílných dílčích zájmů. V logice systému se ale tohoto boje zúčastňovali nikoli dělníci v roli uvědomělého prosazovatele svých celotřídních a tím i celospolečenských zájmů. Jako jediný reálný sociální protipól proti řídicímu aparátu, schopný generovat autonomní politická hnutí a struktury a také specifické ideologické proudy projevovaly ty již častokrát námi zmíněné dvojité a přechodné, nicméně svým manévrovacím prostorem aparátu podobné skupiny. Do potlačení Pražského jara to byla především nadstavbová inteligence – novináři, spisovatelé, umělci, společenskovědní pracovníci, vysokoškolští pedagogové. Zřejmě by se však brzy dostavily i skupiny schopné se stát průkopníky soukromého vlastnictví (obchod, služby).

Naši hypotézu o větší funkčnosti a vlastnické motivaci družstevního sektoru potvrdil fakt, že i když tento sektor měl potenci narušit monopol státního vlastnictví a napomoci jeho rozkladu, nestalo se tak a družstva sehrála roli opory protosocialistického systému, a to i přesto, že různé systémové vady, které se projevíly při kolektivizaci, byly ještě v čerstvé paměti a pod protosocialistickým homogenním povrchem doutnaly staré zášti a pocit nenaplněných ambicí u bývalé venkovské buržoasie a maloburžoasie, což se nakonec projevilo po r. 1989.

Normalizátoři správně identifikovali dvojité skupiny mimo aparát i dělnickou třídu jako největší nebezpečí pro protosocialismus a ve svých perzekučních opatřeních se zaměřili především na ně. V propagandě se všemožně snažili líčit tyto skupiny jako potenciálně protisocialistické, odcizené lidu i vznešeným cílům, podléhající buržoasní ideologii a rejdům rozvědek, ochotné za slávu a peníze takřka ke všemu apod. Snažili se hrát na jistou v běžném vědomí živelně vznikající nevraživost nepriviligovaných vůči do jisté míry privilegovaným, ale v dané době neměli v tomto úsilí úspěch.

Zmíněné skupiny a z nich vzešlí politikové a ideologové sice svou živelností značně komplikovaly život stranickému reformnímu vedení a jeho ikonám a příliš celý vývoj urychlovaly a dráždily tak sovětskou elitu. Postrádaly nezbytnou míru politického realismu, v průběhu Pražského jara však přes své potenciálně méně

společenské a rozporné postavení vystupovaly spíše jako nositelé společenského pokroku a celospolečenského zájmu a jejich značná část ideově setrvala na bázi protosocialismu či projektu socialismu a komunismu. Stačilo však dvacet let normalizace a postnormalizace a při velkém třesku už tyto skupiny tíhnoucí ke skutečným nebo iluzorním omezeným zájmům sehrály aktivní roli při ideologické masáži občanů z pozic buržoasní ideologie a zájmů globálního kapitálu a kontrarevolučním politickém převratu a část jejich příslušníků i politických vůdců z těchto skupin se zapojila i do přebudování protosocialistické ekonomiky, zejména vlastnictví, na kapitalismus. Skutečnost, že tyto skupiny jednaly v průběhu Pražského jara živelně, pod různými vlivy a s velkými nejasnostmi, pokud jde o budoucí uspořádání, že je vedoucí síla procesu reformně orientovaný řídicí, zejména stranický aparát nedokázal usměrnit a že dělnická třída myslela a reagovala spíše pod jejich vlivem, než podle svých dlouhodobých zájmů opět jen potvrzuje nereformovatelnost protosocialismu a nereálnost jeho přetvoření na skutečný socialismus. Ve společnosti se navíc takto zaměřená ideologie v potřebné intenzitě nevyskytovala. Hlavní politické heslo Pražského jara – „Socialismus lidskou tváří“ v sobě nezahrnuje ani poznání specifiky protosocialismu, ani vůli k jeho podstatnému přetvoření.

5. V podmínkách protosocialistické ČSSR (a ještě více v jiných zemích) nemohl uspět liberální politický pluralismus, který nebyl ničím jiným, než odstínem buržoasní demokracie, dle klasiků demokracie pro menšinu a diktatury pro většinu. Politický pluralismus a parlamentarismus politických stran (převážně buržoasních) byl použitelný v kapitalismu, kde byla jednota vlády kapitálu a funkčnost systému zajištěna plnou suverenitou a rámcovou shodou zájmů (zisk, vykořisťování) vládnoucí třídy. Při neexistenci jednotící vlastnické aktivity a rovnoprávnosti v protosocialismu, kde potenciální vládnoucí třídu nespojovala bezprostřední vazba na způsob hospodaření, ale spíše jen vzdálenější a obecnější politické zájmy (potřeba denního demokraticismu, nechť k perzekucím, nacionalismus atd.) bez vazby na charakter vlastnictví, muselo odstranění zjevné diktatury aparátu ztělesněné ve vedoucí úloze komunistické strany opřené o mocensko-potlačovací systém dříve či později vést k zájmovým střetům, které by otevřely cestu zahraničnímu kapitálu i nově se akumulujícímu domácímu kapitálu a také politickému vlivu kapitalismu (o tom, že by se země stala bojištěm a střetem zájmů protosocialistických vládnoucích tříd, zejména sovětské, na jedné straně a západního kapitálu a velmocí na straně druhé ani nemluvě. Určité symptomy formování ideologie těchto sil postsocialistické budoucnosti tu byly a pod tlakem SSSR by se dále rozvinuly. Na druhé straně se zdá, že i reformátoři připravovali jistý komplex mocensko-potlačovatelských opatření proti tvrdým obhájčům protosocialismu, což by rovněž nepřispělo k vzniku skutečného samosprávného socialismu. Přesto, že pro nás autory a naše přátele i mnoho lidí prožívajících Pražské jaro v mládí byla tato historická událost osudovou skutečností a zformovala náš kritický přístup k protosocialismu, jeho elitě i ideologii, museli jsme po dlouhých letech studia systému a další historické zkušenosti – destrukci protosocialismu v r. 1989 dát zapravdu těm nejužším stalinistům v tom, že by vítězství reformního křídla v r. 1968 bez zásahu SSSR nejspíše vedlo k stejnému pádu protosocialismu u nás, jako tomu bylo v době po listopadu 1989. V tomto smyslu nám zásah a normalizace skutečně zajistily cca 20 let poklidného života ve zlaté kleci protosocialismu.

Tento odklad byl ovšem draze zaplacen obrovskými škodami na morálce a vědomí občanů vztahujícím se k projektu komunismu a neobyčejně ztížil restart směrem ke skutečnému socialismu. Kdyby pád systému proběhl bez dalšího dvacetiletého vyhívání systému a plýtvání zdroji i morálkou lidí, nemusel by být tak totální a vracet se tolik zpět, jako se to stalo po r. 1989. Mohly se vyprofilovat síly schopné klást odpor a přitom získávat potřebné zkušenosti a vytvářet si i ekonomické základy – např. rozvojem těch forem podnikání, které ohlašovaly agrokomplexy v čele se Slušovicemi. Kapitalismus nemusel dostat celý protosocialistický svět takřikajíc „na stříbrném podnose“ a jeho krize mohla dokonce krizi protosocialismu předběhnout.

Otázka „Co by kdyby?“ je sice legitimní a pokus na ni odpovědět budou pokračovat, není však plně legitimní z hlediska předmětu naší analýzy.

Z hlediska tohoto předmětu můžeme jen konstatovat, že v lůně protosocialismu nevyrostly základy pro skutečný, tj. samosprávný způsob hospodaření, pro zaměstnanecké vlastnictví dotažené až do nejvyšších pater a překračující výrazně hranice ekonomiky. Parafrazujeme-li Marxe a Engelse v Manifestu – nevznikly zbraně, jimiž by bylo možné prosadit socialismus a nevyrostli ani ti, kdo by byli schopni se jich chopit. Industriální dělnická třída byla schopna podpořit jinou sílu v boji za progresivní překonání protosocialismu, ale nebyla schopna tento boj vést a dostatečně působit na politické elity. Vůdce pohybu se stal nedostatečně společensky zainteresovaný řídicí aparát a jemu příbuzné skupiny inteligence, resp. část tohoto aparátu a inteligence, i když dočasně většinová.

Je proto logické, že v momentu střetu se projevila jeho nedůslednost a dvojakost. Nejen tvrdí odpůrci změn, ale rozhodující část aparátu nakonec pochopila, že v jejich zájmu je uchování podstaty systému, že základní model protosocialismu je v dané realitě jediným, který může, byť i dočasně, fungovat a podřídila se tlaku elit ostatních protosocialistických zemí, zejména SSSR. Přímo symbolem tohoto vyčerpání revolučnosti řídicího aparátu je aktivní vstup Gustava Husáka do politiky a odchod živelně tápajícího Alexandra Dubčeka. S ním i s dalšími reformátory, kteří neobrátili kabáty (resp. k tomu ani nedostali šanci), odešla nejen reformní ideologická varianta a všechny demokratizační politické vymoženosti, ale i pracně prosazené prvky samosprávného vlastnictví na podniku.

Na druhé straně staronová „realistická“ politická elita pochopila a dala najevo, že je pro její zájmy a vůbec i jen udržení moci nepřijatelná nějaká nová historická podoba krvavých procesů padesátých let, po které volali nejtvrdší konzervativci. Tuto skutečnost posléze vzali na vědomí i protosocialističtí sovětští „jestřábi“, a to ani ne tak z důvodů humanitních, ale z pragmatického propočtu výhod a nevýhod, které by ČSSR jako krvavý bolák přinesl jejich mocenským protivníkům na západě, kde i tak „internacionální pomoc“ a „normalizace“ silně otřáslы prosovětským i vůbec komunistickým a levicovým táborem.

Dostáváme se tedy k závěru – k tomu, že přes svůj značný význam a dopad na životy velkého počtu lidí, a to nejen v ČSSR, bylo Pražské jaro jenom nejvážněji a v nejpříznivějších podmínkách rozvíjeným pokusem o socialistické přetvoření protosocialismu. Bylo spíše masovým politickým střetem (nikoli pučem či spiknutím rozvědek, které zmanipulovaly veřejnost), než sociální revolucí a nemělo šanci na úspěch.

V. /f - Progresivní odkaz Pražského jara i celého protosocialismu v dlouhodobém dějinném kontextu

To však neznamená, že přejmeme povrchní až nenávistné odsouzení tohoto hnutí v normalizační ideologii i polistopadovém stalinismu a že i vedoucí osobnosti „osmašedesátníků“ budeme hodnotit tím posměvačným dehonestujícím způsobem, jaký zazníval z úst normalizátorů i jejich služebníků či polistopadových pohrobků.⁴⁸ Politický úspěch či neúspěch nemůže být pro marxistu dostatečným kritériem hodnocení osobnosti či politického či ideologického proudu. Zvláště odporná je snaha dehonestovat celý pokus o reformu protosocialismu akcentováním různých osobnostních nedostatků vůdců reformního křídla – zejména A. Dubčeka a J. Smrkovského. Velmi to připomíná postupy různých kontrarevolučních monarchistických a klerikálních sil po porážce revoluce v Anglii či Francii, kde představovaly osobnostní rysy Cromwella, Robespiera, Marata, Dantona, Napoleona, ale také utopických socialistů aj., zvláště vděčný materiál, přičemž rysy představitelů reakce (Ludvíka XVIII., Karla I. i II., Metternicha, Talleyranda, Františka Josefa I. aj. – v Rusku Romanovců až po toho posledního, reakčních ministrů, policejních náčelníků apod.) – zůstávaly jaksi mimo tyto vysoké nároky vznášené na revolucionáře a reformátory.

Je samozřejmé, že historie pracuje s těmi osobami, které má k dispozici a že se řada osob ukáže ne dost vybavenými pro roli, která na ně padla. Mezi vůdci velkých společenských pohybů lze vždy diferencovat – v marxismu hlavně podle míry integrity osobnosti, schopnosti podřídit osobní zájem zájmu sil, v jejichž čele stojí či které ovlivňuje (viz Jan Hus), podle schopnosti poznat a porozumět jevům, volit přístupy humánnější či krutější atd. V marxistickém hodnocení však vždy jde především o tom, jak dalece dokázala daná osobnost zachytit (ne vždy vědomě) směr společenského pokroku a třídu, která byla jeho nositelem, adekvátnost prostředků k jeho dosažení a jednat i myslet podle toho. I mezi osmašedesátníky bychom mohli takto diferencovat – např. mezi vcelku průměrnými představiteli stranické špičky A. Dubčekem a O. Černíkem a J. Smrkovským, které události spíše nesly, mnohdy proti jejich vůli, a daleko koncepčněji uvažujícími politiky i intelektuály, jako byl především O. Šik, F. Kriegel, který projevil i vysokou mravní integritu, Z. Mlynář, B. Šimon, V. Slavík, Martin Vaculík, M. Hýbl, V. Mencl, J. Pelikán, V. Šilhan, J. Hermach, J. Šabata a mnoho jiných. Nebyly to jen tyto osobnosti takříkajíc „1.linie“, ale byly zde i mnohdy vzdělanější, aktivnější a statečnější osobnosti druhé i dalších linií – např. historikové na katedře dějin MDH FF UK, řada vědců a pedagogů VŠP UV KSC, Ústavu dějin KSC i KSS, příp. vojenských škol. Naše koncepce vděčí za svou existenci klíčovým podnětům vzešlým z marxistického studia PhDr. Antonína Fleka, v době Pražského jara vědeckého pracovníka Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSC, který přes ztrátu květiny (stranickou důtku) nebyl normalizací vyhozen z oboru, ale jeho myšlenky neprošly přes normalizační síto a prakticky nebyly publikovány a autorem samým přestaly být rozvíjeny. Na různých neměli ustláno kvůli osmašedesátníckým hříchům ani další naši inspirátoři – prof. ing. Zdeněk Hába, CSc., propagátor zaměstnaneckého vlastnictví, a Miloslav Formánek, CSc., který se v době Pražského jara pokoušel klást základy marxistické politologii. Všichni tři jmenovaní se angažovali pro rozvoj marxistického myšlení i v 70-80 letech, včetně tehdy

⁴⁸ Srv. POUČENÍ Z KRIZOVÉHO VÝVOJE VE STRANĚ A SPOLEČNOSTI. Praha:SPN. 1988.

politicky velmi riskantní přípravy reformy společnosti v 80 letech. I když jejich odborná kariéra skončila pádem protosocialismu, neutekli od praporu a do posledních chvil se angažovali v odborném zázemí KSČM. Příkladů podobných ubíjení marxisticky myslících talentů nejprve normalizací a později „plyšákem“ by bylo možno uvést mnohem víc.

V zájmu spravedlnosti je však třeba říci, že ani normalizační oficiální věda zemí sovětského bloku, zejména sovětská, nebyla pouští marxistického myšlení a dokonce práce některých tuhých konzervativců a normalizací na výsluní vynesných oficiálních koryfejí dokázaly rozvíjet marxismus a obohacovat společenskovední diskurs, podobně jako když v klášterech dob temna kvetla humanistická vzdělanost a osvícenství. Jako příklad musíme uvést dalšího našeho inspirátora z normalizační éry, RSDr. Ivana Hřůzu, CSc., vedoucího katedry vědeckého komunismu na VŠP UV KSČ, po listopadu tuhého stalinistu, myslícího a jednajícího v rozporu s řadou prvků svého vlastního učení. Nicméně – jak praví lidové přísloví – jedna vlašťovka (v tomto případě celé hejno marxisticky a tvořivě myslících lidí) jaro nedělá, což platí i o jaru pražském.

Byli také mnozí dnes zapomenutí bojovníci a tvůrci v regionech, kteří nesli na svých bedrech konkrétní realitu probíhajících procesů a doplatili na to stejně, ne-li víc, než někteří špičkoví vůdci a tvůrci z center.

Přes všechny nedostatky Pražského jara je třeba vzdát s odstupem let úctu těm, kteří i v těchto podmínkách, stejně jako kdysi ruští bolševici (podobně neschopní předvídat, co jejich pokus uvede do pohybu, kteří byli povražděni či vězněni Stalinovým režimem), sehráli svou předem prohranou, ale nicméně hrdinskou roli na dějinném jevišti. Mnozí z nich za to zaplatili kvalitou svého dalšího života, zejména tím nejcennějším – ztrátou možnosti věnovat se těm druhům pracovní činnosti představujícím ve společenské dělbě práce určité člověkatvorné privilegium.

Škoda jen, že neblahé zkušenosti z porážky a normalizace přerušily nadějný vývoj marxistického myšlení u řady tvořivých osobností a vedly k jejich příklonům k různým variantám buržoasní ideologie, i když většinou levicovým. Ještě větší škoda je, že v průběhu dalších dějinných peripetií i dnes nacházíme řadu těchto bývalých demiurgů pokusu o socialistickou reformu mezi stoupenci obnoveného kapitalismu, kam mnohé z nich zahrnovalo úporné pronásledování ze strany normalizačních vítězů. Ti opět potvrdili platnost zákona slepoty odcházející třídy, když ani v posledních dnech existence systému nedokázali využít značně prokomunistického potenciálu osmašedesátníků, zejména z Obrody, a spojit se s nimi při organizovaném odchodu od moci. Místo toho vsadili na tak pochybné osobnosti a loutky kapitálu, jako byl V. Havel, čímž i v závěru systému dokázali způsobit obrovské škody.

Vyústěním naší analýzy ale nemůže být jen ocenění hrdinského zápasu historií známých revolucionářů a reformátorů, kteří podobně jako kdysi Jan Hus a Jeroným Pražský, J. J. Rousseau, G. Babeuf, M. Robespierre, J. P. Marat, L. Saint Just, utopičtí socialisté a později blanquisté a komunardi, nemluvě o ruských a sovětských, kubánských i jiných revolucionářích, „šturmovali nebe“ i když nevěděli, jakou roli plní a co mohou dokázat. Musí zde být především ocenění celých generací poctivých pracujících lidí, kteří spojili svůj osud s překonáním kapitalismu, vědomě či nevědomě k němu vytvářeli alternativu a nepodlehli lákadlu buržoasní ideologie, naopak obětovali systému to nejlepší ze svého života. Ať už se k nim společenské procesy zachovaly takovým či onakým způsobem, neměli by podléhat tvrzení na jedné straně buržoasie, na druhé stalinistů, že uznání minulého systému a v jeho

rámci i Pražského jara znamená totéž, co pohrdání jejich celoživotním dílem. Tento poznatek by naopak měl být zdrojem optimismu, potvrzením toho, že projekt socialismu a komunismu není něčím zločinným a nadobro poraženým, že má ještě mohutný vývojový potenciál, i když je dočasně v útlumu.

Poněkud v rozporu se suchým jazykem i stylem vědeckého pojednání nemůžeme skončit náš text jinak, než veršem ze staré dělnické písně, jakkoli utopicky dnes zní:

„I kdybychom padli vši, vstanou noví bojovníci, rudý prapor zavlaje.“

Seznam použité literatury a pramenů

ABALKIN, L., I., *Dialektika socialistickej ekonomiki*. Bratislava: Pravda. 1984.

BONDY, E., *Otázky bytí a existence*. Praha: Svobodné slovo, 1967.

BONDY, E., *Útěcha z ontologie*. Academia, Praha 1967.

CVIKLOVÁ, Lucie. *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Praha: NÚ Josefa Hlávky, studie 6/2008. ISBN 80-86729-41-9

CVIKLOVÁ, Lucie. *Rozklad nomenklaturního vlastnictví a postprivatizační proměny formálních a neformálních vztahů na podnikové úrovni*. In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Praha: NÚ Josefa Hlávky, studie 9/2002, 123 s.

DJILAS, *Nová třída: Kritika soudobého komunismu*. Curych: Demos. 1977.

DEUTSCHER, I., *The Unfinished Revolution: Russia 1917–1967*. London: G. M. Trevelyan lectures, 1967

DZIEDZINSKÁ, L., *Intelligence a dnešek*. Praha: Melantrich. 1968.

ENGELS, B., *Anti-Dühring*. In: Spisy sv. 20. Praha: Svoboda. 1966. s. 184-187, 292.

FLEK, A., *Pracovně profesionální a sociálně ekonomický aspekt dělby a kooperace práce*. In: Sociologický časopis 1977/2.

FLEK, A., *Způsob výroby a sociální struktura*. Nepublikovaná verze kandidátské práce. Osobní archiv J. Hellera.

FORMÁNEK, M., *Socialistická robotnícka trieda*. Bratislava: Pravda-1985.

GOČEV, P. *Rehabilitace pracovní teorie hodnoty*. In: Praha: VŠE. /online/. Dostupné: <http://www.nb.vse.cz/Gocev/cit.7.6.2011/>.

HÁBA, Z., *Socialistické společenské vlastnictví*. Praha: SPN. 1975.

HÁBA, Z., KRÍŽEK, M., *K základním teoretickým otázkám politické ekonomie socialismu*. In: Politická ekonomie 1971/2

HELLER, J., *Protosocialismus – první historický krok za hranice kapitalismu*. In: Socialismus pro 21. století. Sborník statí. Praha: TAP ÚV KSČM. 2008.

HELLER, J., NEUŽIL, F., *Kdopak by se Marxe bál?* Praha: Futura, a.s. 2011.

HOLUBEC, S., *Socialismus mezi minulostí a budoucností*. Praha: KSČM. s. 3-6. /online/ Dostupné: http://www.kscm.cz/rubrika/Naše_politika/odborné_zázemí/TAP/Studie_a_vystoupení/cit.6.6.2011/

HRUZA, I., *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. In: Dělnická třída a současnost. Praha: Svoboda. 1973.

CHLUMSKÝ, Jiří, JANIŠ, Jindřich. *Státně kapitalistické tendence ve vyspělých zemích*. Praha: Vyd. ÚV KSČ. 1965.

CHLUMSKÝ, J., CHYBA, A., JANIŠ, J., RUMLER, M., SLÁDEK, J., SMETANA, L., URBAN, L. *Kapitalismus našeho věku*. Praha: NPL. 1966. 423.

KELLER., J., *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010.

KOLEKTIV. *Učebnice politické ekonomie pro vysoké školy. Základní kurs*. Praha: Praha: Svoboda. 1984. s. 85-386

KOSOLAPOV, R., I., *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha: Svoboda 1982.

KOŠTÁL, Z. *O podstatě tzv. Pražského jara a jeho interpretacích. /45. výročí/. K referátu 16. 4. 2013*. Praha: SMKC. /online/. Dostupné: <http://www.komsomol.cz./cit.2.1.2018/>.

LENIN, V., I., *Stát a revoluce*. In: LENIN, V., I.. Spisy sv. 25. Praha: SNPL. 1956. s. 393-505.

LENIN, V., I., *Velká iniciativa*. In: LENIN, V., I.. Spisy sv. 29. Praha: SNPL. 1959. s. 405-430.

LENIN, V., I., *Usnesení ÚV KSR (b) z 12. 1. 1922: "O úloze a úkolech odborů za nové ekonomické politiky*. In: LENIN, V., I., SPISY sv. 33. Praha: SNPL. 1955. s. 99-10

MACHONIN, P. A KOL., *Sociální struktura socialistické společnosti: sociologické problémy soudobé československé společnosti*. Praha: Svoboda 1966.

MACHOVÁ, D., *Aktuální problémy zbožně peněžních vztahů a zákona hodnoty za socialismu*. Praha: Nepublikovaná práce – podkladová studie pro potřeby IVVK. ČSAV - Osobní archiv J. Hellera. 1988.

MENCL, V., *Křížovatky dvacátého století*. Praha: Naše vojsko. 1990, s.

MARKS, K., *Process proizvodstva kapitala*. In:

MARKS, K., *Sočinenija, t. 47, otd. I. Moskva: Izd. polit. liter.* 1973. s. 3-189.

MARKS, K., *Process proizvodstva kapitala /Okončanie/*. In: MARKS, K., *Sočinenija, t. 48, otd. I. Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury.* 1980. s. 3-117.

MARKS, K., *Rezultaty neposredstvennogo proizvodstva*. In: *Sočinenija t. 49. Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury.* 1974. s. 3-136.

MARX, K., *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha: Svoboda. 1978. s. 53-60.

MARX, K., *Rukopisy „Grundrisse“ sv. II*. Praha: Svoboda 1974.

MARX, K., *Kapitál sv. I*. Praha: SNPL. 1954. s. 356-357

MARX, K., *Kapitál sv. II*. Praha: SNPL. 1955. KAP. VI/ I A II.

MARX, K., *Kapitál sv. III/1*. Praha: SNPL. 1956. s. 157-222

MARX, K., *Teorie o nadhodnotě sv. I.*, Praha: SNPL, 1958.

MARX, K., *Kritika gothajského programu*. In: MARX-ENGELS, Spisy sv. 19. Praha: NPL. 1966. s. 47-57.

MARX, K., ENGELS, B., *Německá ideologie*. In: MARX-ENGELS, Spisy sv. 3. Praha: SNPL. 1958. s. 81.

MARX, K., ENGELS, B., *Manifest komunistické strany*. In: MARX, K., ENGELS, B., Spisy sv. 4. Praha: SNPL. 1958. s. 435-437

MEDVEDEV, V., A., *Socialistická výroba*. Praha: Praha: Svoboda. 1981.

MLYNÁŘ, Z., *Československý pokus o reformu 1968 : Analýza jeho teorie a praxe (1975)*

MLYNÁŘ, Z., *K teorii socialistické demokracie (Praha: 1961)*

NEUŽIL, F., *Souvislost mezi marxistickým pojetím všeobecné práce a utvářením třídně socialistického uvědomění dělnické třídy*. In: *Socialismus pro 21. století. Sborník statí*. Praha: TAP ÚV KSČM. 2008. s. 168-173.

NIKIFOROV, V., N., *Východ a světové dějiny*. Praha: Svoboda 1980, s. 168-169,

POUČENÍ Z KRIZOVÉHO VÝVOJE VE STRANĚ A SPOLEČNOSTI. Praha: SPN. 1988.

RANSDORF, M., *Nové čtení Marxe I.díl*. Vimperk:Futura.1996.

ROŠKO, R., *K teorii sblížovania robotníckej triedy a inteligencie*. In: Sociologia 1986/2.

RUTKEVIČ, *Proces sblížování tříd a sociálních skupin*. Praha: Svoboda. 1985.

SLEJŠKA, D., *Možnost samosprávného modelu v našich podmínkách*, Filosofický časopis, 1969/3.

STALIN, J., V., *Otázky leninismu*. Praha: SNPL.1954.s.526-528.

STALIN, J., V., *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*. Praha: SNPL.1955. s. 26-30.

ŠIK, O., *Ekonomika, zájmy, politika*. Praha: NPL. 1962.

ŠIK, O., *Plán a trh za socialismu*. Praha:Academia.1967.

ŠIK, O., *K problematice socialistických zbožních vztahů*. Praha:Nakladatelství ČSAV. 1964.

TEJKL, M., *Historie téměř detektivní aneb Co Marxovi bránilo ve vydání dalších dílů Kapitálu*. In:Britské listy 2008/6/20.

TROCKIJ, L., *Zrazená revoluce*. Brno:Doplňek.1995.

UHL, P., *Program společenské samosprávy*. Kolín n.Rýnem: Společné vydání Index (Kolín nad Rýnem) ve spolupráci s informačními materiály (Západní Berlín), 1982.